

VIERENDERTIG JAAR OPGRAVINGEN TE THORIKOS

De Laurion, waar aan lood-en zilverwinning gedaan werd, is een gebied van ongeveer 200 km², in de haast regelmatige driehoek van het Griekse Zuid-Attika, tussen de plaatsen Anavyssos in het westen, Thorikos in het oosten en Sounion op de uiterste zuidpunt. (Fig.1 p.148)

Het binnenland is heuvelachtig, maximum een 300-tal meter hoog, met tussen de heuvels in enkele, meestal noord-zuid lopende dalen. Het is vooral in de oostelijke helft van de Laurion dat zich de rijke mijnen met zilverhoudend looderts bevinden.

Gedurende de gehele oudheid hebben deze mijnen in de geschiedenis van Griekenland en vooral van Athene een buitengewoon belangrijke rol gespeeld. Men denke slechts aan de getuigenis van Herodotos:

Ἐτέρῃ τε Θεμιστοκλέϊ γνώμῃ ἔμπροσθε ταύτης ἐς καιρὸν ἠρίστευσε, ὅτε Ἀθηναίοισι γενομένων χρημάτων μεγάλων ἐν τῷ κοινῷ τὰ ἐκ τῶν μετάλλων σφί προσήλθε τῶν ἀπὸ Λαυρείου, ἐμελλον λάξεσθαι ὀρχηδὸν ἕκαστος δέκα δραχμίας.

Nog een ander voorstel had Themistocles voordien te rechter tijd weten door te drijven, toen de opbrengst uit de zilverbijnen van Laurium veel geld in de Atheense schatkist had doen stromen, en de burgers bij verdeling tien drachmen per man zouden krijgen. (VII,144, vertaling H.Cuypers jr, Griekse Geschiedschrijvers, Haarlem, 1951).

Uiteindelijk geraakten de mijnen in de loop van de 6e eeuw p.C.n. in de vergetelheid, maar in de 19e eeuw werd de ontginning hernomen; in 1985 werd de exploitatie, die niet meer lonend was, definitief stopgezet.

Bij een eerste bezoek aan de Laurion, in 1955, maakte de streek een deprimerende indruk: kaal en arm, overal sporen van verval van uitgestrekte industriële installaties uit de 19e eeuw, afwisselend met enorme hopen zwarte scories (slakken). De rook die de schoorsteen van de *Compagnie française des Mines du Laurion* in de blauwe Griekse hemel joeg, waren rijk aan lood en zwavel en droegen er toe bij ook de atmosfeer in de streek grondig te vervuilen.

Thorikos zelf ligt dus aan de oostkust van Attika, het gebied van de antieke demos was tamelijk uitgestrekt: het omvatte het schiereiland van H.Nikolaos, met ten noorden de beschutte baai van Franko Limani en ten zuiden de baai van Porto Mandri; ten tweede de typische berg Velatouri met zijn twee toppen (waarvan de hoogste 145 m), op zijn hellingen was de belangrijkste nederzetting gebouwd; ten derde de kleine kustvlakte van de

Adami, waarin het Potamidal uitmondde, de verbindingsweg met de Mesogea. De ligging van Thorikos was dus uitermate gunstig: het was één van de weinige goed beschutte ankerplaatsen aan de zuidoostkust van Attika, het controleerde ook de belangrijke landweg tussen de Laurion en het noorden, bovendien was de Velatouri rijk aan erts. Het spreekt vanzelf dat zijn bezit belangrijk was voor Athene.

Thorikos in de antieke teksten

Merkwaardig genoeg wordt er in de antieke teksten, zowel van literaire als epigrafische aard, relatief weinig over Thorikos gesproken. Al deze, tot nu toe bekende, bronnen werden door J.Labarbe verzameld en gepubliceerd in het eerste deel van de definitieve opgravingsverslagen als: *Les Testimonia* (Gent, 1977).

Over het mythische verleden van de stad is er een korte vermelding bij de pseudo-Homeros in zijn Hymne aan Demeter (verzen 123/128), waar hij vermeldt, dat de godin Demeter op haar weg van Kreta naar Eleusis, in Thorikos aan land ging. Hiermee kan de Dorische tempel, waarvan resten in 1964 in de Adami-vlakte teruggevonden werden, in verband gebracht worden. Geoelectrische sonderingen in de vlakte brachten aan het licht dat de antieke kustlijn ongeveer 500 meter landinwaarts lag ten opzichte van de huidige. Dit betekent, dat de Demetertempel praktisch aan het strand lag, dat het een echt ἐπάκτιον (*epaktion*) heiligdom was.

Een sage die haar oorsprong vindt in de Late Bronstijd, nl. de geschiedenis van Kephalos en Prokris, wordt vermeld bij Pherekydes van Athene (5e eeuw a.C.n.) en Antoninus Liberalis (2e eeuw p.C.n.), maar bestaat in een groot aantal varianten. Om de trouw van zijn jonge vrouw op de proef te stellen, vertrok Kephalos, koning van Thorikos, acht jaar op reis. Hierna kwam hij terug in vermomming en wist Prokris te verleiden. Hij onthulde toen zijn ware identiteit en maakte Prokris verwijten, waarop nochtans een verzoening volgde. Toen hijzelf naderhand veel, iets te veel, op jacht ging, verdacht Prokris er hem op haar beurt van dat hij haar ontrouw was. Ze volgde hem, doch toen Kephalos haar ontwaarde, doodde hij haar in een opwelling van woede. Hij liet toen Erechtheus, koning van Athene, komen om haar met praal te begraven (Prokris was immers een Erechthide). Kephalos verliet Thorikos en trok naar Kephalonia, waar hij door καταποντισμός (*katapontismos*, het zich in zee gooien) een eind maakte aan zijn leven. Misschien is dit een literaire herinnering van een historisch feit nl. het uitwijken van de Mykeners na de Dorische invallen, o.a. naar de Ionische

eilanden.

Volgens de versie van Antoninus Liberalis zou Prokris, na de terugkeer van de vermoorde Kephalos, uit schaamte, maar vermoedelijk ook om er troost te zoeken, naar koning Minos in Kreta gevluht zijn. Deze zou haar dan de hond Lailaps, die snel als een pijl was, en een onfeilbare speer geschonken hebben, om niet met lege handen thuis te komen. Met beide geschenken gewapend keerde Prokris terug naar Kephalos, waar de geschenken vermoedelijk in dank aanvaard werden, want samen met Amphitryon trok Kephalos naar Thebe om er jacht te maken op een vos die de hele streek teisterde, doch hier werden ze beiden door Zeus in een rots veranderd. Deze versie moet in Boiotië wel populair geweest zijn, te oordelen naar een afbeelding op een Kabirenvaas van een groteske Kephalos die met een enorme bastaardhond een vos achternazit. (Fig.2 p.149)

Verder wordt Thorikos vermeld door Philochoros (Strabo IX,1,20) in de lijst der twaalf poleis waarin koning Kekrops de bevolking van Attika indeelde. Later vinden we de naam Thorikos terug bij enkele auteurs, doch deze teksten leren ons zo goed als niets over de plaats. Zo vermelden Thukydides en Xenophoon Thorikos in verband met de Peloponnesische oorlog, bij Herodotos, Demosthenes, Strabo, Plinius, Sophokles en enkele anderen vinden we niet veel meer dan de vermelding van de naam van de stad.

Gelukkig worden deze schaarse literaire bronnen enigszins aangevuld door de epigrafische bronnen. Van groot belang zijn hier een aantal inscripties in verband met de mijnbouw en de exploitatie van de verschillende mijnconcessies die gevonden werden op de Agora te Athene. Deze bevatten een schat van inlichtingen van juridische, topografische en prosopografische aard voor de gehele Laurion, en in sommige gevallen ook voor Thorikos. Ze werden gepubliceerd door M.Crosby, *The Leases of the Laurion Mines* (Hesperia 19 (1950) p.189 ff). Jammer genoeg werd sedert 1950 zo goed als geen aandacht meer besteed aan deze inscripties, en heeft vooral niemand het ooit ondernomen deze inscripties op het terrein zelf te bestuderen; het toetsen van de teksten aan de toestand in situ is immers van kapitaal belang voor de juiste interpretatie ervan. Een uitzondering hierop is eindelijk vanuit de Universiteit Gent gekomen: D.Vanhove, *The Laurion Revisited* (MIGRA n°9, Gent, 1994).

Sedert 1960 werd ook een groot deel van de tekst van een offerkalendar bekend, met een tamelijk gedetailleerde opsomming van de offers die door de mensen van Thorikos gebracht werden. Deze inscriptie circuleerde een tijd lang op de clandestiene antiquiteitenmarkt. Aldus ontstonden er tussen 1973 en 1980 drie versies van achtereenvolgens E.Vanderpool,

G.Dunst en J.Labarbe, van wie echter niemand de steen zelf gezien had en die dus hadden moeten werken op eerder gebrekkige transcripties van de schatgravers. Ten slotte dook het origineel op in het P.Getty Museum in de U.S.A., waar de steen gelezen werd door Georges Daux, *Recherches préliminaires sur le calendrier sacrificiel de Thorikos*. (CRAI, 1980, p.463 ff.)

Verder zijn er nog een hele reeks decreten, rekeningen en inventarissen, vermeldingen van personen, opdrachten en funeraire inscripties.

Uiteindelijk komen daar de inscripties en graffiti bij die tijdens de opgravingen gevonden werden: in het totaal een inventaris met een 120 nummers van wisselend belang. In feite is Thorikos niet zeer spraakzaam, vermoedelijk zijn ook heel wat inscripties op marmer in de drie kalkovens ten oosten van het theater in de 19e en 20e eeuw verdwenen.

Het beeld dat men zich van Thorikos kan vormen uit al deze geschreven bronnen, blijft dus zeer fragmentarisch en onvolledig. Het is zeker één van de belangrijke opdrachten van de huidige opgravingen deze leemten te helpen vullen.

De prospecties en de opgravingen van de 18e eeuw tot heden

Hoewel Thorikos reeds aangeduid is op de kaart van Mercator uit de 15e/16e eeuw, zijn de tekeningen, schetsen en beschrijvingen van de meeste reizigers van veel recentere datum.

In 1754/1755 bracht de Franse architect C.Le Roy een bezoek aan Thorikos en maakte bij die gelegenheid een tekening van enkele Dorische zuilen te midden van een romantisch bos, met op de achtergrond de zee met enkele voor anker liggende zeilschepen: de ruïne van de Demetertempel. (Fig.3 p.150) Hij schreef over zichzelf dat hij de monumenten gedetailleerd gemeten en getekend had "*avec plus d'exactitude qu'il n'en fallait*".

In 1801 verbleef de Engelsman E.Dodwell in het gebied en hij vermeldt onder meer een stadsomwalling van ongeveer 2.5 mijl lengte, waarvan thans geen steen meer bewaard is: meer dan vermoedelijk gaat het hier om een verkeerde observatie. Andere tekeningen van hem, zoals die van het theater, getuigen dan toch van meer accuratesse.

In 1820 begon de *Society of the Dilettanti* in de vlakte van de Adami met de opgraving van het Dorisch gebouw, de Demetertempel. In 1893 werd van deze ruïne nog een foto gemaakt door de fotograaf van het Duits archeologisch Instituut te Athene. In de daarop volgende jaren zijn de resten definitief onder de door de stortregens aangespoelde aarde bedolven, tot ze in

1964, dank zij een kleine proefsleuf, door de Belgische missie teruggevonden werden.

In 1841 werd Thorikos kort beschreven door de beroemde Engelse reiziger W. Leake.

In 1860 bezocht de Griekse mijnningénieur Cordellas de Laurion en bij die gelegenheid prospecteerde hij gedurende vier uur de antieke mijngangen onder de Velatouri.

In 1885/1886 ondernamen Amerikaanse archeologen twee korte opgravingscampagnes in het theater, waarover een paar korte verslagen verschenen.

Omstreeks diezelfde tijd bestudeerde A. Milchhoefer grondig de oppervlakteresten. Hij deed dit terwijl hij werkte aan de voor die tijd voortreffelijke commentaren, die hij schreef bij het onovertroffen werk van J. Kaupert, *Karten von Attika*, (Berlijn, 1887, Bl. XVI, Laurion, 1:25.000), het terrein werd toen door officieren van de Pruisische generale staf opgemeten. Milchhoefer kon een eerste Mykeens graf lokaliseren, dat in 1888 door de ephoor van de Griekse archeologische dienst V. Staïs opgegraven werd.

In 1893 ondernam Staïs nieuwe opgravingen op de Akropool en deed daarbij talrijke prehistorische vondsten, waarvan thans enkele stukken in het Nationaal Museum te Athene tentoongesteld zijn.

In 1895 werd het gebied opnieuw beschreven door J. G. Frazer in zijn commentaar bij Pausanias. Alhoewel Pausanias zelf niet in Thorikos kwam en er ook met geen woord over rept - nadat hij in Sounion aan land gegaan was, trok hij langs de westkust van Attika naar Athene - heeft Frazer Thorikos en zelfs het schiereiland H. Nikolaos wel grondig onderzocht.

In 1897 tenslotte publiceerde de Fransman E. Ardaillon, toen lid van de *Ecole française d'Athènes*, voor het eerst een synthese over de antieke Laurion, *Les mines du Laurium dans l'Antiquité* (Paris, 1897), tot op heden een standaardwerk over het gebied. Ook hier komt Thorikos dikwijls ter sprake. Maar vanaf dat ogenblik is Thorikos, eigenaardig genoeg, zowat in de archeologische vergetelheid geraakt. De belangstelling ging naar meer spectaculaire en esthetisch hoogstaande vondsten, de toenmalige Laurion met zijn kale dorre heuvels en zijn zwarte ertsslakken was niet zeer aantrekkelijk.

Op 12 oktober 1960 begon ik, als Belgisch lid van de *Ecole française d'Athènes*, op het schiereiland H. Nikolaos met veldwerken die een maand zouden duren, om gegevens te verzamelen over de maritieme versterking die de Atheners gedurende de Peloponnesische oorlog op dit schiereiland gebouwd hadden. Deze werken werden ondernomen met de steun van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek te Brussel. Het lange verblijf in de streek maakte me ook vertrouwd met de hellingen van de Vela-

touri. Meer en meer werd ik er van overtuigd, dat we hier te doen hadden met een uitgestrekt, rijk en praktisch ongeschonden archeologisch gebied, bovendien een site waar bijna zeker een totaal ander en nieuw aspect van het antieke Hellas zou kunnen gevonden worden, nl. dat van de mijnbouw, de antieke metallurgie, de antieke techniek. Hier bestond wellicht een mogelijkheid om ook af te rekenen met het versleten cliché, dat de Grieken de kunstenaars, en de Romeinen de ingenieurs van de oudheid waren.

Op 6 december 1961 deed de betreurde Dr.J.Papadimitriou, toen directeur van de Griekse archeologische dienst, een voorstel om in samenwerking een eigen Belgische opgraving in Thorikos te beginnen. In 1962 werd het *Comité voor Belgische Opgravingen in Griekenland* gesticht, waarin vertegenwoordigers uit de vier Belgische Universiteiten (gelukkig waren er toen maar vier), en tevens oud-leden van de *Ecole française d'Athènes* zetelden. Met de steun van het Nationaal Fonds voor Fundamenteel Collectief Wetenschappelijk Onderzoek van Ministerieel initiatief konden de opgravingen op de Velatouri op 7 oktober 1963 beginnen, in tegenwoordigheid van de Belgische ambassadeur, z.E. C.Schuurmans, toevallig een classicus ex Gandensis. Bij dit begin, waarbij uiteraard alles vanuit het niets moest opgebouwd worden, konden we steeds rekenen op de volledige steun, hulp en warme aanmoediging van Georges Daux, directeur van de *Ecole française d'Athènes*. Sedertdien werd gedurende vele maanden veldwerk verricht, aangevuld door nog meer maanden studiewerk op het gevonden materiaal.

Dat het onderzoek van 1963 tot 1990 zonder hiaten of grote administratieve problemen kon doorgaan, is te danken aan één man, de heer A.Philippart, directeur bij de Administratie voor Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, in die jaren nog een nationale materie. Van het overstappen van de heer Philippart in 1990 naar de Waalse administratie, heeft de Vlaamse Minister van Onderwijs gebruik gemaakt om de subsidies aan alle wetenschappelijke ondernemingen in het buitenland te schrappen van de begroting. Onze wielrenners in het buitenland worden wel nog ondersteund, vermoedelijk als een soort sportieve ambassadeurs? Nog twee jaar hebben de opgravingen te Thorikos van de Waalse deelregering wel de 40% van de oorspronkelijke subsidie gekregen. Daarna heeft men gevonden, terecht, dat de steun niet van één kant moest komen en sedertdien volgt nu ieder blijkbaar zijn eigen intellectueel niveau.

In de loop der jaren werden talrijke parallelle studies ondernomen, zoals een geologisch onderzoek van de hele streek, petrografische analyses van de ontvetters in de ceramiek, paleontologisch onderzoek naar de beenderresten en de mollusken, analyse van de ceramiek door neutronenactivering, fotogrammetrische opnamen van de vondstomstandigheden en architec-

tuurresten. In 1971 werd het Kefalou Melathron, een opgravingshuis met moderne werkmiddelen, in gebruik genomen. Op 17 januari 1985 tenslotte verleende de Griekse regering het statuut van permanente school of onderzoekscentrum aan de Belgische archeologische missie in Griekenland.

In 1987 werd begonnen met de informatisering van de vondsten. Hun aantal, ca.14.000, werd onoverzichtelijk. Thans zijn meer dan 8000 nummers in het bestand ingevoerd.

In 1994 werd de Belgische archeologische school gesolliciteerd door het DMT, Forschungsinstitut für Montangeschichte, te Bochum, om de archeologische en historische inbreng te leveren in een omvangrijk onderzoeksprogramma in verband met de antieke metallurgie van lood en zilver.

Opgraven heeft slechts zin als men de vondsten publiceert. Voor archeologen die niets vinden is dit geen probleem, in andere gevallen geeft dit soms aanleiding tot ergerlijke toestanden, waarbij de opgravers reeds lang overleden zijn en de vondsten nog steeds niet bekend werden. Tot op heden werden over Thorikos, de opgravingen en het materiaal iets meer dan 2000 bladzijden gepubliceerd, wat dan toch een stap in de goede richting is.

Het opgravingsgebied

Afgezien van de campagne op het schiereiland H.Nikolaos in 1960, werden sedertdien alle opgravingen uitsluitend op de hellingen van de Velatouri ondernomen. Dit gebied is ruim één vierkante kilometer groot. Belangrijke delen werden echter nooit bewoond: ofwel was de bodemgesteldheid (steile rotsen) ofwel het klimaat (uiterst koude en hevige noordenwind) ongunstig. In ieder geval was het noodzakelijk het hele bewoonbare gebied nauwkeurig in kaart te brengen en uit te rusten met een aanzienlijk aantal merkpunten op het terrein zelf. De hele topografische organisatie werd ontworpen door Ir. J.De Geyter (RUG) en door hem met grote minutie en bewonderenswaardige persoonlijke inzet in soms zeer harde fysieke omstandigheden verwezenlijkt.

Ongeveer 340.000 m² werden ingedeeld in vierkanten van 50 x 50 meter; daarbij werden meer dan 120 betonpalen geplaatst. Het gehele vierkantennet is georiënteerd naar het magnetisch noorden, de afwijking ten opzichte van de meridiaan van Thorikos vastgelegd zijnde. Tenslotte werd dit vierkantennet in het geodetisch net van Griekenland ingeplant. Aansluitend werden alle betonpalen genivelleerd ten opzichte van de gemiddelde waterstand van de zee. Dank zij dit systeem is het mogelijk snel en juist de ligging van iedere constructie of ieder voorwerp in x y z te bepalen. Bij het opgra-

ven zelf, worden deze grote vierkanten dan nog eens onderverdeeld in telkens 100 kleine van 5 x 5 meter: de eigenlijke eenheden voor het veldwerk.

Op de hellingen van de Velatouri onderscheiden we tot op heden vier grote sectoren. (Fig.4 p.151) Deze allemaal in extenso te bespreken is hier uiteraard onmogelijk. Drie ervan zullen sterk samengevat beschreven worden, op één sector, nl. de theaterwijk, wordt meer in detail ingegaan.

De akropool

Deze omvat praktisch het hele gebied boven de 80/90 m lijn, dus beide toppen en het zadel er tussen in. Hier zijn de belangrijkste overblijfselen: vijf monumentale graven uit de Bronstijd: I tot en met IV uit de Late Bronstijd of de Mykeense periode; graf V uit de overgang Midden/Late Bronstijd. De graven I, III en V werden door Staïs opgegraven (doch niet opgemeten), aan graf IV is hij begonnen maar hij heeft de werkzaamheden stopgezet wegens het instortingsgevaar.

In graf I werd door ons nog een bothros, een offerkuil, met een duizendtal laat-archaïsche en klassieke scherven teruggevonden: het resultaat van een antieke Heroëncultus. Het was nl. een tamelijk veel voorkomend gebruik, dat men in de archaïsche en klassieke tijd in Mykeense graven dergelijke cultussen organiseerde, zoals bijv. het graf van Iphigeneia in Brauron, het Tholosgraf te Menidi enz.

Het kamergraf II werd in ongeschonden toestand teruggevonden, het bevatte helaas slechts een skelet en één vaas.

Van graf III, dat dateert uit de eerste helft van de 15e eeuw a.C.n., werd een grondige architecturale studie gemaakt. Dit graf is een der oudste en monumentaalste tholoi die bekend zijn.

Graf IV werd, na het nemen van talrijke veiligheidsmaatregelen, volledig opgegraven. Het bleek reeds geplunderd te zijn door de Romeinen, maar die hadden toch 15 fragmenten gouden juwelen achtergelaten, zegels in karneool, amethyst, steatiet parels, een kruik in "palace style". Het gebouw zelf, met zijn ovale vorm, is op één plaats in zijn volledige hoogte, tot en met de dekplaat bewaard (5 m hoog, 9 m lang, 3.50 m breed). Het is ouder dan graf III en dateert nog uit de 16e eeuw a.C.n.

Graf V is nog ouder dan IV en is in feite een Midden Helladisch schachtgraf. Ook boven dit graf had zich in de klassieke tijd een heroëncultus geïnstalleerd.

Bij verdere sondages op de akropool werden nog een Midden Hella-disch woonhuis en resten van een geometrische nederzetting gevonden.

De necropolen

De necropolen bevinden zich hoofdzakelijk in het gebied tussen 50/60 en 80/90 m hoogte, m.a.w. in die zone waar de ondergrond bestaat uit glimmerhoudende leisteen, waarin relatief gemakkelijk kuilen konden gekapt worden. Op drie plaatsen, "West 4", "Zuid" en "D1" werden tot nu toe 180 graven gevonden. Een vierde necropool ligt op een uitzonderlijke plaats, nl. tegen de steunmuur van de orchestra van het theater aan, doch hierover verder.

Een vraag is: wat kunnen graven opleveren voor onze kennis van het historisch verleden van een stad? Het antwoord hierop is: met de dag meer en meer. Indien men in Thorikos van in den beginne, in 1963, begonnen is met systematisch in necropolen te graven, is het in de eerste plaats om inlichtingen in te winnen over de chronologie van de plaats. Zo werden toen reeds een hele reeks graven uit de archaische periode gevonden, die er op wijzen dat het gebied niet alleen bewoond was, maar terzelfdertijd een zeker belang moet gehad hebben, te oordelen naar de kwaliteit van de vondsten. De nederzetting uit die periode werd echter tot op heden niet teruggevonden. Ten tweede heeft het anthropologisch onderzoek van de skeletten grote vorderingen gemaakt en is het nu mogelijk zich een veel juister beeld te vormen over de gezondheidstoestand en zelfs bepaalde ziekten bij de oude Grieken. Opvallend bijv. is de grote proportie van kindergraven, en dan vooral van kinderen die minder dan één jaar oud zijn. Ten derde zijn de graven de vindplaatsen bij uitstek van ongeschonden grafgevoelens, die dan weer een bijdrage leveren tot de kennis van de ceramiek. (Fig.5-11). Tenslotte krijgen we, uiteraard een steeds betere informatie over de grafgebruiken door de eeuwen heen.

De industriële wijk

Het is in dit gebied dat in 1963 de eerste schop in de grond gestoken werd en waar, na enkele dagen, de eerste ertswasserij tevoorschijn kwam. Dit was toen de aanleiding om het gebied de "industriële wijk" te noemen. In de loop der jaren is dan gebleken, dat feitelijk het hele woongebied van Thorikos een enorme industriële wijk is.

Wat wij nu verder de "industriële wijk" zullen noemen is een zone op de zuidwestelijke helling van de Velatouri, waarvan ongeveer 5300 m² opgegraven werden. Men treft er zowel woonhuizen, ertswasserijen als mijnen aan. Wat bewaard is, dateert hoofdzakelijk uit de 5e en 4e eeuw a.C.n.

De woonhuizen beantwoorden volledig aan de opvattingen van Xenophon en Aristoteles over het Griekse huis. Volgens hen was de hoofdzaak, dat het huis koel in de zomer en warm in de winter was. Dit had tot gevolg, dat de Grieken hun huizen zoveel mogelijk openden naar het zuiden en afsloten langs de noordkant. Opvallend is ook de belangrijke plaats die de aulè of binnenplaats, al of niet half overdekt, innam. De oppervlakte van de huizen wisselt van een goede 100 m² tot ruim 400 m², maar met een gemiddelde dat rond de 160 m² ligt. Indien men een approximatieve schatting van het aantal bewoners per huis tussen 5 en 10 zou maken, dan betekent dit dat er tussen 15 en 25 m² per persoon beschikbaar zouden geweest zijn, wat zeker niet ongunstig is. Grote residentiële huizen zoals op Delos blijken er in Thorikos niet te hebben bestaan. Maar het waren zeker ook geen krotwoningen. Het feit, dat in één er van een muntschat gevonden werd, die in die tijd een fortuin vertegenwoordigde, wijst er op, dat zelfs de rijkere inwoners relatief eenvoudig gehuisvest waren, een fenomeen dat ons ook voor Athene bekend is.

Een tweede aspect is de chaotische urbanisatie. Van een geplande aanleg is er niet de minste sprake; men paste alles, zo goed als het ging, aan het terrein aan. De wegen, straatjes en stegen volgden zowat de gemakkelijkste hellingen, de huizen waren soms met enkele in een insula gegroepeerd, soms alleenstaand. Opvallend is, dat men op die tamelijk sterke hellingen veel terrassen aanlegde om de bruikbare oppervlakte te vergroten, maar weinig of niets ondernam om het afstromend regenwater op te vangen of te kanaliseren. Bij het opgraven stelt men nochtans regelmatig vast, dat vele constructies soms zwaar beschadigd werden door het water. Zij die zelfs vandaag in Athene zware stortregens meemaakten, beseffen maar al te goed de destructieve kracht van de grote massa's afstromend water.

Het stadsgebied was verre van dicht bebouwd en de bevolkingsdichtheid zal wel rond het gemiddelde gelegen hebben, dat men voor de doorsnee Griekse stad berekende: 180 inwoners per hectare, wat inhoudt dat de Thorikioi voldoende levensruimte hadden in vergelijking met de moderne New Yorkers: 1500 inwoners per hektare, maar daarom ook met meer psychiaters.

Vermoedelijk moet de toestand er vergelijkbaar geweest zijn met die in sommige geïsoleerde Griekse bergdorpen.

De metallurgie

Zijn roem heeft de Laurion dus te danken aan het zilverhoudend looderts, en ook Thorikos heeft een belangrijke rol gespeeld in die produktie. In de Laurion komt dit erts onder twee gedaanten voor: galeniet (PbS) met

maximum 86.6% loodgehalte, en cerusiet met maximum 77.5% loodgehalte, maar met dien verstande dat dit loodgehalte in de ertsen van Laurion sterk kan schommelen. Het zilveragehalte bedraagt 500 tot 5000 gram per ton. Men schat de produktie in de oudheid op 13.000.000 ton gedolven erts, met een opbrengst van 1.400.000 ton lood en 3.500.000 kilogram zilver. Ter vergelijking: in de 19e en 20e eeuw produceerden de *Compagnie française des Mines du Laurion* 490.000 ton lood en de Griekse compagnie 370.000 ton lood, of samen 860.000 ton op ca. 100 jaar.

De eerste exploitatie geschiedde op plaatsen waar rijke lagen aan de oppervlakte lagen. Het is uiteraard moeilijk zich thans een voorstelling te maken van die situatie aangezien alles, maar dan ook totaal alles, sedertdien verdwenen is. Na de exploitatie in open lucht volgden de mijnwerkers de ertsaders ook onder de grond, en daarmee begon men, zoals zal blijken uit Mijn n°3, onmiddellijk ten westen van het theater, reeds omstreeks 3000 a.C.n. En zo is men in de loop der eeuwen steeds verder in de ondergrond doorgedrongen, terzelfdertijd geconfronteerd met allerhande onbekende problemen: luchtverversing, zichtbaarheid, transport en extractie, instortingsgevaar enz.

Het spreekt vanzelf, dat bij het kappen in de mijngangen ook steriel gesteente loskwam, derhalve gebeurde een eerste manuele schifting ter plaatse, in de mijn, waarbij alle erts, armer dan 7.00% achtergelaten werd. Het overige werd bovengehaald, waar nog een tweede manuele schifting volgde (dit leverde de enorme hoeveelheden *ecvolades* op die men in de 19e eeuw in de Laurion teruggevonden heeft).

De ertsen die meer dan 30% lood bevatten, gingen rechtstreeks naar de ovens. Indien ze armer waren, tussen 7% en 30%, moesten ze geconcentreerd worden, tot ze een loodgehalte kregen van 40%/50%. Dit concentreren gebeurde in de zgn. metaalwasserijen, of *ἐργαστήρια* (*ergastiria*), waarvan er reeds 12 op de Velatouri gelokaliseerd werden, en vier volledig opgegraven.

In deze ateliers werd het erts eerst verpulverd tot een korrelgrootte van minder dan 1 mm., de grootte van een *κέγχρος* (gerstkorrel), vandaar dat die werkplaats soms *κεγχρεών* genoemd werd. Dan bracht men het aldus fijnge-malen erts in een waterstroom. Het hele, bijzonder vernuftige systeem steunde op het principe van gravitatie, waarbij de deeltjes met het hoogste soortelijk gewicht zich het eerst neerzetten en dus niet ver meegevoerd worden in het stromend water; de lichtere, en in ons geval dus de armere aan lood, worden wel meegevoerd en decanteren verder. Aldus krijgt men een classificatie: eerst de rijkere ertsdeeltjes, dan de armere en vervolgens het steriele materiaal: grint, zand en leem. In de loop van de tijden hebben de

Grieken hiervoor een perfect werkend atelier ontworpen, waarbij ook het gebruikte water telkens gerecupereerd werd. Hoe, en wanneer zij uiteindelijk tot dit type van ergastirion gekomen zijn is nog niet achterhaald. Een zaak lijkt me zeker: het is het resultaat van een moeizaam empirisch zoeken, van *trial and error*. Van alles wat eraan voorafging, is ook zo goed als niets bewaard, ze deden nog niet aan industriële archeologie. (Voor alle technische problemen zie C. Conofagos, *Le Laurium antique et la technique grecque de la production de l'argent*. [Athènes, 1980]).

Ook de datering van deze ergastiria is niet eenvoudig. Van de paar honderd bekende zijn er slechts zéér weinig goed opgegraven. Naar alle waarschijnlijkheid dateren de meeste uit de 4e eeuw a.C.n., de oudste misschien uit de 5e eeuw, maar dan wel het eind van de 5e eeuw. Men moet hier eens te meer vaststellen, dat men in archeologische situaties dikwijls alleen de eindfase goed kent. Men kan zich ook goed voorstellen, dat bij het experimenteren van deze installaties, van zodra de resultaten niet voldeden, men de zaak gewoon afbrak om met iets anders te herbeginnen.

Na de concentratie werden de ertsen naar de ovens gebracht, die begrijpelijkerwijs niet in het stadsgebied van Thorikos gebouwd werden.

Interessant is wel dat bij de wasserij n°1 ook het wooncomplex voor de werklieden (en/of slaven) volledig bewaard was. Men leefde ook op de plaats waar men werkte.

De theaterwijk

Sedert het begin van de opgravingen is de theaterwijk uitgegroeid tot een merkwaardig ensemble, een samenvoeging van dingen die men eigenlijk niet samen zou verwachten; in dat opzicht is het een unicum in Griekenland.

Het theater zelf is niet alleen een van de oudste, misschien wel het oudste, van Griekenland, maar ook door zijn merkwaardig, volkomen onregelmatig grondplan, is het een uitzondering.

De oudste stenen constructie die teruggevonden werd, is een analem-mamuur voor de eerste orchestra, die dateert uit de laatste jaren van de 6e eeuw a.C.n.. Men kan gerust aannemen, dat het koilon in die tijd eenvoudig de helling van de Velatouri was, al of niet aangevuld met wat houten zitbanken of ἴκρια (*ikria*).

In een recente studie heeft H. Van Looy, *Le théâtre de Thorikos et les représentations dramatiques*. (MIGRA 9, p.14 ff, Gent, 1994) op overtuigende wijze aangetoond dat wat vroeger altijd als een altaar geïdentificeerd was, in feite de ἑλεός (verhoog) is, en dat die gelijktijdig met de aanleg van de eerste analem-mamuur van de orchestra zou zijn.

In het midden van de 5e eeuw a.C.n. zien we, dat de oorspronkelijke primitieve aanleg plaats maakte voor een stenen gebouw, van een uitzonderlijke omvang voor die tijd en voor die plaats. De orchestra werd vergroot door de bouw van een nieuwe en hogere steunmuur, evenwijdig aan de archaische muur, die dus verdween onder de grotere en hoger gelegen nieuwe orchestra. Merkwaardig genoeg was ook die orchestra niet rond, maar onregelmatig langwerpig. Bovendien was die orchestra abnormaal groot: 443 m² (cfr. Epidauros 323.49 m²). (cfr. H.Mussche, *Das Theater von Thorikos, einige Betrachtungen*. in *Sacris Erudiri* XXXI (1989-1990) p.309 ff.).

Aan de oostkant van de orchestra, onmiddellijk naast de parodos, werd een klein tempeltje voor Dionysos gebouwd (geïdentificeerd door een inscriptie), en aan de westzijde, langsheen de oostelijke parodos, werd een tamelijk grote zaal, de zgn. oostkamer, voor een groot deel uit de rots gehouwen. Deze zaal ligt in de aslijn van de tempel en heeft langs twee zijden zitbanken die eveneens uit de rots gekapt zijn: twee aan de lange, een aan de korte noordzijde.

Het koilon volgt dus min of meer de vorm van de orchestra en is dus ook onregelmatig: het centrale deel is rechthoekig, aan beide uiteinden begrensd door een trap; de twee zijvleugels van het koilon zijn onsymmetrisch afgerond. Hier stelt zich uiteraard de vraag: waarom deze vorm? Lang heeft men beweerd, dat deze vorm bepaald werd door het terrein waarop het theater gebouwd was. Deze theorie is onhoudbaar. Een onderzoek van de oorspronkelijke terreingesteldheid wees uit, dat er absoluut geen moeilijkheden waren om, indien gewenst, een cirkelvormig theater te bouwen. Het grondplan werd dus welbewust en vrijwillig vooraf gekozen, doch hierover verder meer.

Het koilon uit de 5e eeuw telde 20, of misschien 21 rijen zitbanken. Deze zien er wel rustiek uit, maar werden toch met zorg genivelleerd, ze waren 0.33m hoog en 0.60 m diep. In het totaal zouden er in dit koilon ongeveer 2000 zitplaatsen geweest zijn.

Aan de westkant werd in 1975, precies in het verlengde van de westelijke parodos, en ook perfect gealligneerd op de zuidwestelijke steunmuur van het koilon een zaal van ongeveer 50 m² opgegraven en meer dan waarschijnlijk is dit de skenothek, die men vroeger, ten onrechte, in de oostkamer plaatste.

In het midden van de 4e eeuw a.C.n. werd het theater opnieuw vergroot. Men bouwde in zeer verzorgd steenverband een monumentale steunmuur, vijf à zes meter hoog, en evenwijdig aan de 5e eeuwse steunmuur. De ruimte tussen de twee steunmuren werd opgevuld met afval uit de mijn n°3, die ondertussen volop in exploitatie was (zie verder). Men legde

aldus een tamelijk steile aarden helling aan van ongeveer 35° (tegenover 25° voor het lager gelegen koilon). In veel minder comfortabele omstandigheden, er waren geen stenen zitbanken, kon men daar nog een duizendtal toeschouwers plaatsen, in het beste geval op ikria. Twee massieve hellingen aan de west- en oostkant vergemakkelijkten de toegang langs boven tot de nieuwe zone van het koilon.

Reeds in 1963 werd, tot algemene verbazing, onmiddellijk ten zuiden van de steunmuur van de orchestra een necropool gevonden. Ze werd opgegraven in 1964 en vooral in de jaren 1980. Drie feiten zijn hier van uitzonderlijk belang: ten eerste, de necropool is ouder dan het theater (tweede kwart 6e eeuw a.C.n.), ten tweede werd ze verder doorlopend gebruikt tot het eind van de 4e eeuw a.C.n., dus precies zolang als het theater zelf; ten derde werden de graven tot vlak bij de steunmuur van de orchestra aangelegd, ook toen er in de 4e eeuw a.C.n. toneel gespeeld werd. Dat is wat epigrafisch bewezen werd. Omheen de begraafplaats zijn nog grote stukken van een peribolosmuur bewaard. Dit alles wijst er op, dat het niet zo maar een willekeurige begraafplaats was, maar een belangrijke necropool. Men kan hier veronderstellen, dat het gaat om een necropool die voorbehouden was aan ἀγαθοί (*agathoi*). De graven waren ook gegroepeerd rond zeven kleine grafmonumentjes. In het totaal werden, tot heden, 63 graven gevonden; er zijn echter nog een 80/90 m² onopgegraven en in veldarcheologie is men immers nooit zeker zolang men niet het allerlaatste opgegraven heeft!

Om nu terug te keren tot het theater zelf: waarom werd een orchestra met een dergelijke abnormale vorm gebouwd?

Ik meen dat we in ieder geval de hypothese, dat op het eind van de 6e eeuw a.C.n. toneelstukken te Thorikos opgevoerd werden, mogen verwerpen. Dan blijven er voor het gebruik van het theater twee andere mogelijkheden over: het was een cultusplaats of het was een politieke vergaderplaats voor de demos. De hypothese, dat het een soort politieke agora was, wordt slechts mogelijk na de val van de Peisistratiden in 511 a.C.n. Is het theater iets ouder, dan blijft de andere mogelijkheid: een cultusplaats. Jammer genoeg laat op dit ogenblik een archeologische datering niet toe uit te maken of het theater ouder of jonger dan 511 is.

Voor het gebruik als cultusplaats spreken niet enkel een aantal argumenten, maar ook enkele feiten: 1) er is in de eerste plaats de tempel zelf; 2) de oostkamer was, zo goed als zeker - er zijn analoge situaties bekend - een banketzaal waar leden van een lokale *komos* (cultusvereniging) vergaderden; 3) de Peisistratiden zelf hadden een sterke band met de cultus van Dionysos; (zie hierover F.J.Frost, *Peisistratos, the Cults, and the Unification of Attica*).

in AncW 21 (1990) p.3ff); 4) er is ook de literaire traditie: in de Epigone van Eratosthenes (J.Powell, *Collectanea Alexandrina*. (Oxford, 1925) p.64) lezen we dat Dionysos, op de weg naar het huis van Symmachos, te Thorikos landde. We moeten ons hier de vraag stellen, wat de oudste traditie is, die van Demeter of die van Dionysos. Men moet er wel rekening mee houden dat de tempel van Dionysos merkkelijk ouder is dan die van Demeter (4e eeuw a.C.n.); 5) er is de necropool, die misschien wel in verband te brengen is met Dionysos als chtonische god. (H.F.Mussche, *Thorikos During the Last Years of the Sixth Century B.C.* in *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*. (Oxford, 1994) p.211ff.

Als hypothese zou men de geschiedenis van het theater te Thorikos wellicht als volgt kort kunnen samenvatten: in den beginne een cultusplaats (6e eeuw), vervolgens ook het politieke centrum van de demos (5e eeuw) en tenslotte een theater voor opvoeringen van tragedies en komedies (4e eeuw).

Onmiddellijk ten westen van het theater, maar er niet tegenaan gebouwd, werd een huis uit de 5e eeuw a.C.n. opgegraven. Tussen het huis en het theater werd een afvalhoop gevonden, waarin een zéér grote hoeveelheid ceramiek van goede kwaliteit zat, voornamelijk afkomstig van drinkbekers (kylikes en skyphoi). Dit wijst er op, dat daar goed geleeft werd. Men zou zich hier wel laten verleiden tot de veronderstelling, dat dit het huis van de Dionysospriester was. Staat ook in de offerkalender van Thorikos niet regelmatig vermeld, dat het vlees van de offers zal opgegeten worden door de priesters? Uitzonderlijk werd het verbrand, opdat ze op de Olympos de geuren zouden snuiven; nog uitzonderlijker mocht het door iedereen opgegeten worden.

In de 4e eeuw a.C.n. werd het huis verbouwd en kreeg het een artisanale bestemming in verband met de metallurgie. Vanaf dit ogenblik vermindert ook de kwaliteit van de ceramiek: een fenomeen dat ook op vele andere plaatsen in Thorikos waargenomen werd.

Eveneens ten westen van het theater, tegen de zuidmuur van de skentheek aangebouwd, werd een metaalwasserij uit de 4e eeuw a.C.n. blootgelegd. Nu is het wel zo, dat deze ergastiria steeds in de nabijheid van de mijnen gebouwd werden, om de economische reden dat men aldus het transport van het steriele materiaal kon beperken. En inderdaad, in oktober 1975 bleek een vossenhol (de toegang was bezaaid met een bedenkelijke hoeveelheid kippenpluimen, en het lag helemaal verscholen tussen de struiken) de enige bewaarde opening tot een uitgestrekte mijn te zijn. Het was als die "finstere Galerie" waar zelfs Mephistopheles met tegenzin tegen Faust opmerkte: "Was ziehst du mich in diese düstern Gänge?" Aldus begonnen nu ook de eerste ondergrondse opgravingen in Thorikos, in Mijn n°3.

De werken in en om de mijn kunnen in drie punten samengevat worden: 1) de opgraving van de hele zone voor de ingang, waar de ertsader aan de oppervlakte kwam en men de ontginning in open lucht begonnen was, maar waar men nadien enkele honderd m³ steriel materiaal op gestort had; 2) de werken aan de ingang; 3) de opgraving en het onderzoek binnen in de mijn.

De omvangrijke werken aan de ingang waren absoluut noodzakelijk om de levensgevaarlijke situatie te consolideren: een gedeelte van de losliggende rotsen werd afgebroken, de rest werd gestut. Dit brengt uiteraard mee, dat de huidige toestand absoluut niet meer aan de antieke beantwoordt. Zonder deze ingreep kon er echter geen sprake van zijn ook maar enig onderzoekswerk te beginnen zonder grote risico's.

Ondertussen werd van de hele zone voor de ingang de enorme hoeveelheid stort weggegraven die afkomstig was uit de mijn. Een eerste vaststelling was, dat er in dit stort niet de minste stratigrafie te bespeuren was: scherven gevonden op de meest uiteenlopende plaatsen plakten met elkaar, en niet enkele, maar tientallen! In de ganse storthoop, en tot in de basis ervan, werden ook fragmenten van laat-Romeinse lampen en scherven gevonden, wat bewijst, dat dit stort in de late Keizertijd opgehoopt werd. De lampen dateren uit de 4e/5e eeuw p.C.n.

Bij de opgraving binnenin de mijn, (hierbij werd tot nu toe c.20 m diep doorgedrongen; de topografie vorderde tot 150 m), werd links van de ingang een onverstoorde bodem teruggevonden, a.h.w. verzegeld onder grote ingestorte steenblokken. Op grond van deze bodem kan het begin van de exploitatie gedateerd worden in de overgangsfase Laat Neolithicum / Vroege Bronstijd, dus ca. 3000 a.C.n.. Dit betekent, dat we hier met de oudste bekende mijn in Griekenland te maken hebben en dat de geschiedenis van de lood-zilver metallurgie in de Laurion in één ruk 1500 jaar ouder werd.

Na deze eerste exploitatieperiode gebeurde lange tijd niets meer, tot men de werken herbegon op het eind van de Mykeense tijd (Late Bronstijd III, ca. 1300). Dit zou dus wel de tijd van Kephalos kunnen geweest zijn. Na de Mykeners volgde opnieuw een periode van ca. 1000 jaar vergetelheid. In de 4e eeuw a.C.n. kwam dan de periode van intensieve mijnbouw. Toen volgde nog een lange tijd, ca. 700 jaar, dat de werken stillagen. Een laatste maal werd naar zilver gezocht in de 4e en 5e eeuw p.C.n. (de laat-Romeinse of vroeg-Byzantijnse tijd), met als stille getuigen een tachtigtal lampen.

Hiermee werd ook het bewijs geleverd, dat de Laurion na de 4e eeuw a.C.n. niet totaal en definitief verlaten werd: een verkeerde conclusie die men trok uit een tekst van Pomponius Mela: "Thoricus et Brauronia, olim urbes, iam tantum nomina". Doch Pomponius leefde in de 1e eeuw p.C.n. Het was pas na de Slavische invallen dat Thorikos en de Laurion uitgestorven

zijn tot ze herontdekt werden in de 19e eeuw.

Wanneer men de vernielende werking van de hedendaagse industrie op het landschap kan vergeten, ontrolt zich hier een van de mooiste Griekse landschappen. Het oog reikt diep in de kring van de Cycladen: Makronissos, Keos, Kythnos, Seriphos, soms het verre Milos. Breed en harmonisch ontvouwen zich de thans weer groene bergen van de Laurion, uitlopend op kaap Sounion. Aan de oppervlakte zijn ze harmonisch, Attisch, op mensmaat, in hun ondergrond een hel voor de vele duizenden die er in gezwoged hebben. Zeker weerklonk hier eens de dithyrambos, de triomfzang voor Dionysos, de god van het onverwoestbare leven:

ἀναβόασον αὐτῶι
 Διόνυσον αἰείσομεν
 ἱεραῖς ἐν ἡμέραις
 δώδεκα μῆνας ἀπόντα
 πᾶρα δ' ὥρα, πᾶρα δ' ἄνθη.

*roep tot hem
 we zullen Dionysos zingen
 op de heilige dagen
 hij die twaalf maanden afwezig was
 nu is de tijd gekomen, nu zijn de bloemen gekomen.*

Herman MUSSCHE

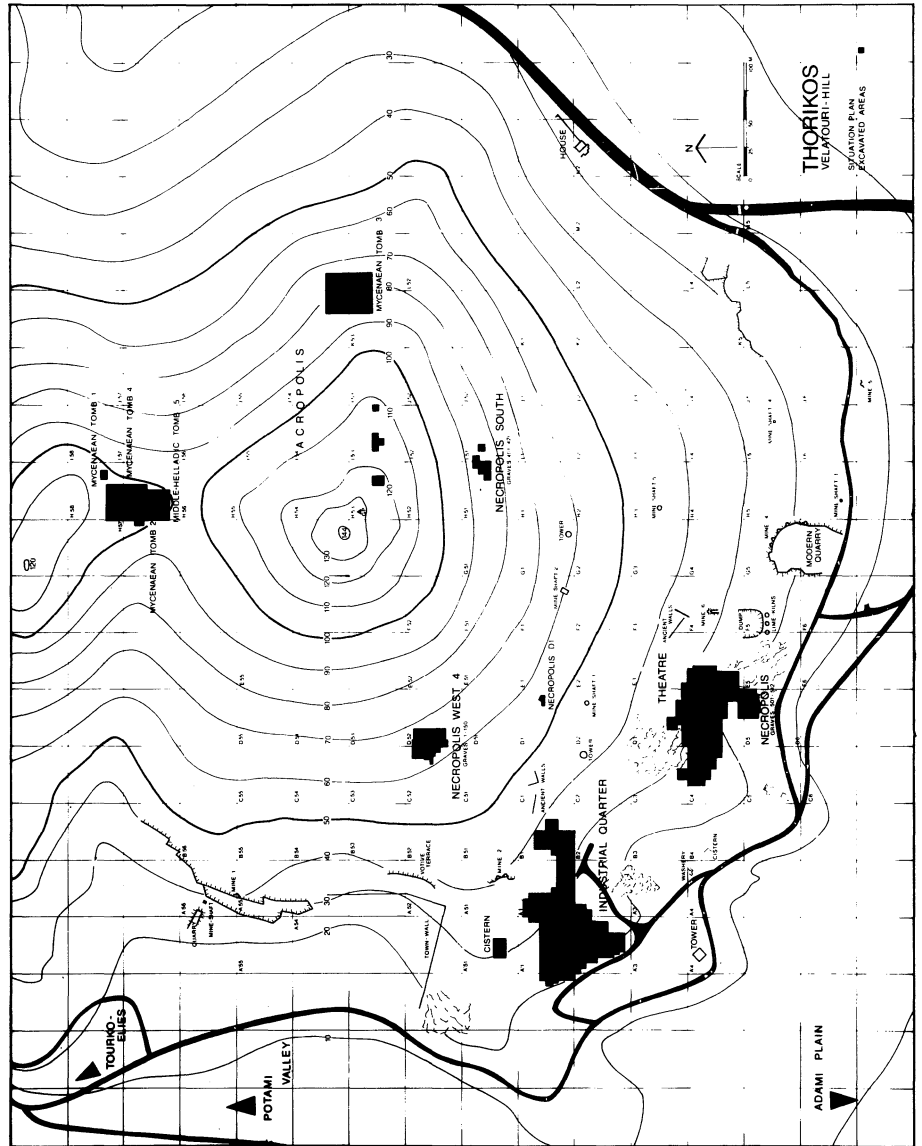

Fig.1 Landkaart Zuid-Attika

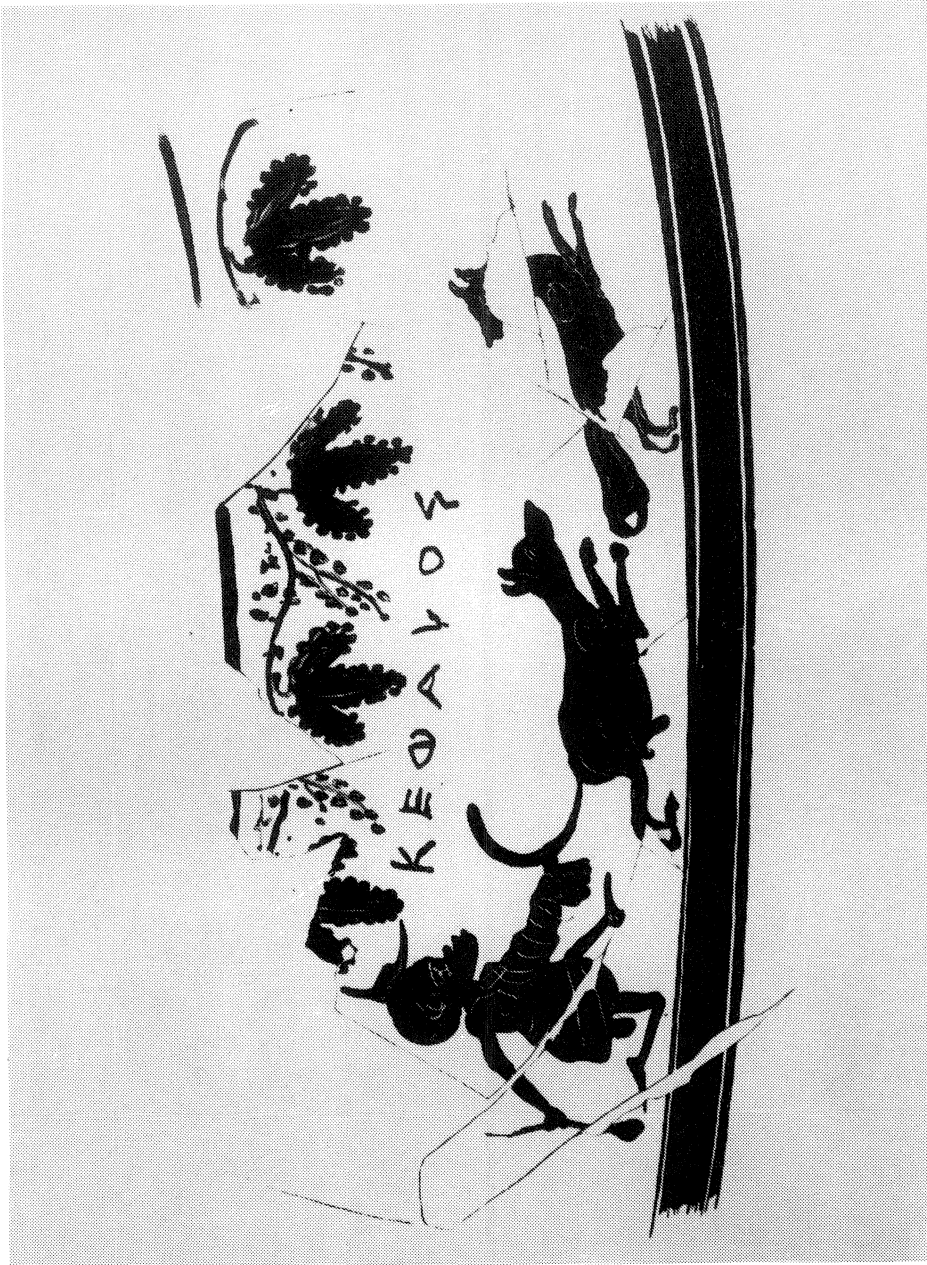

Fig.2 Kabirenvaas met afbeelding van Kephalos

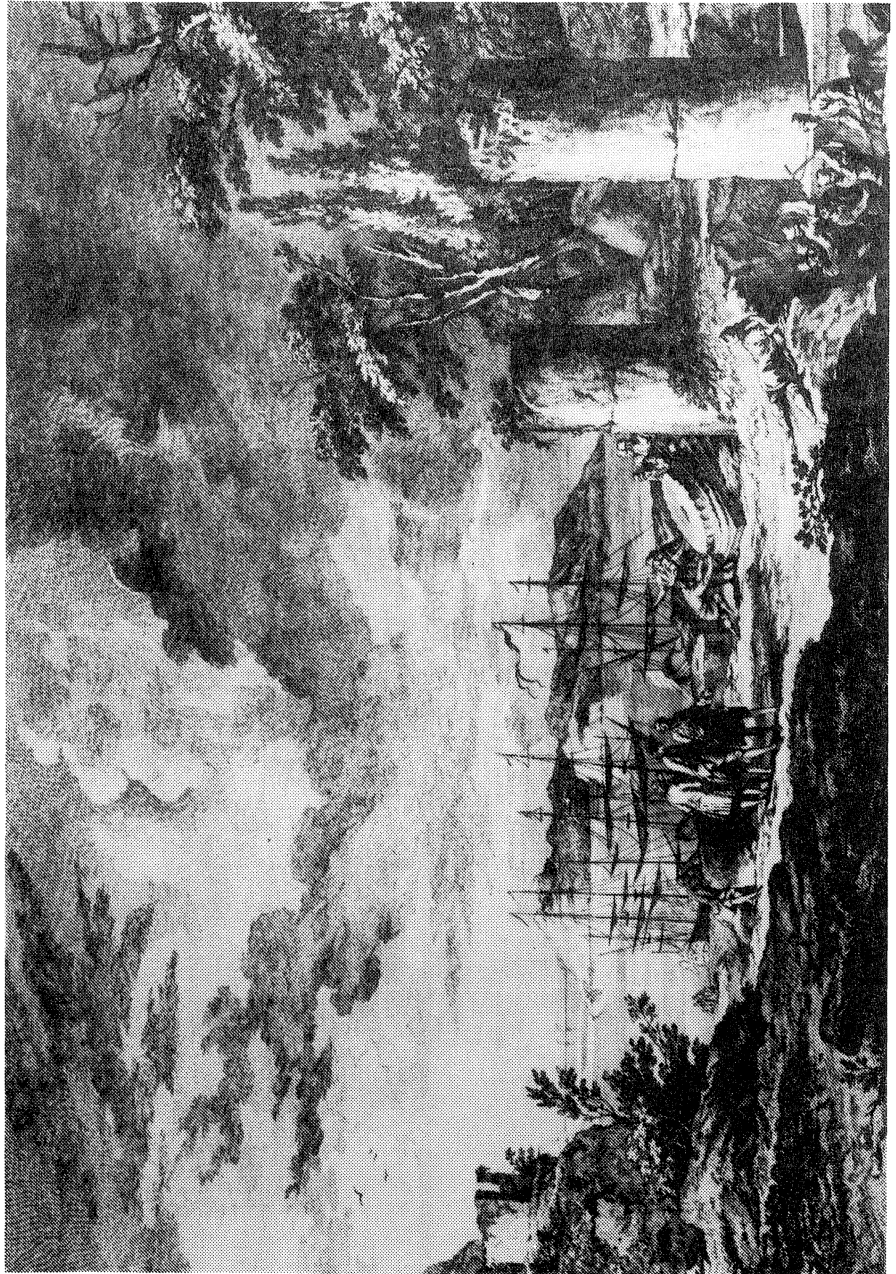

Fig.3 Gravure C. Le Roy: Thorikos in 1755

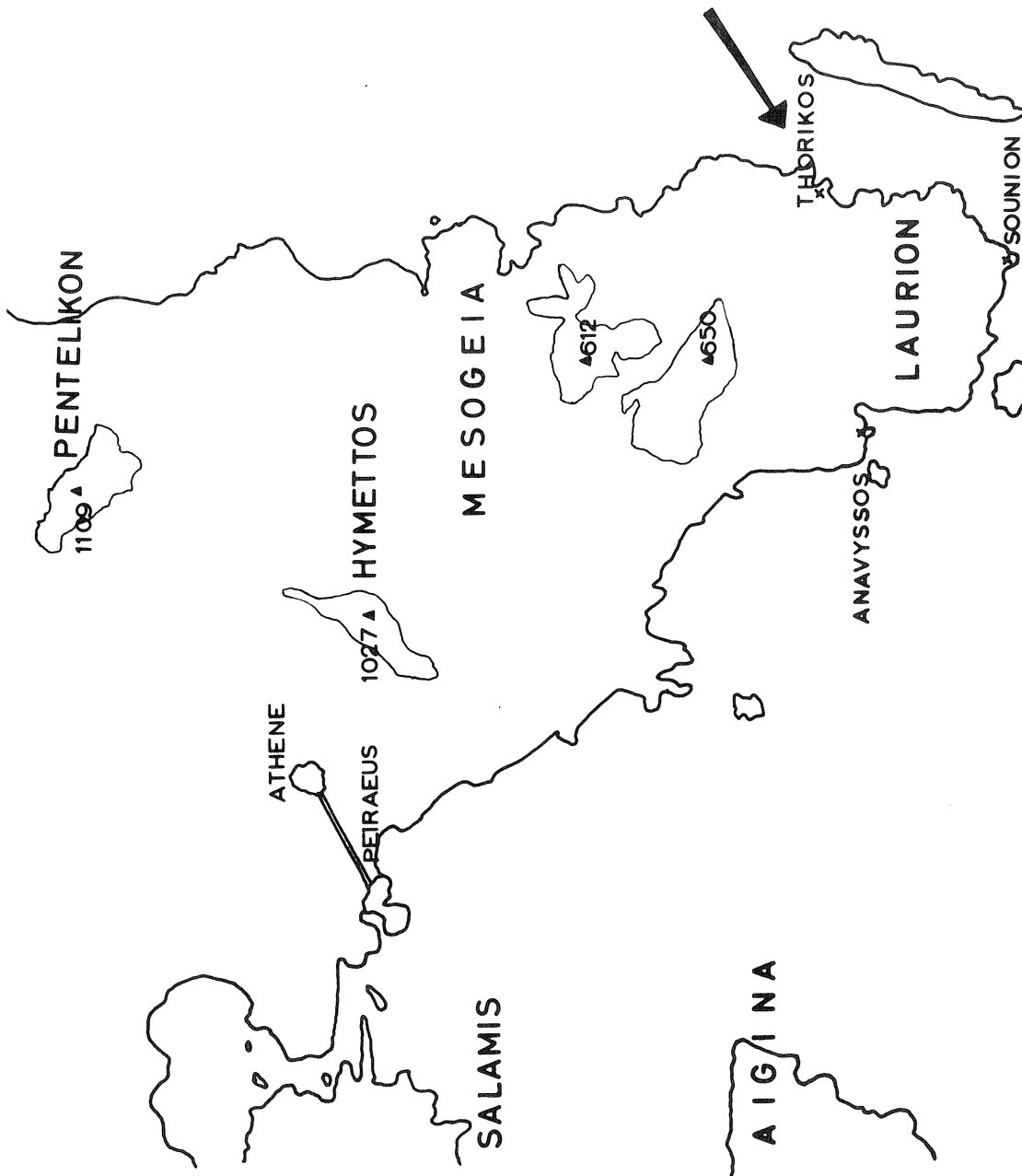

Fig.4 Het opgravingsgebied

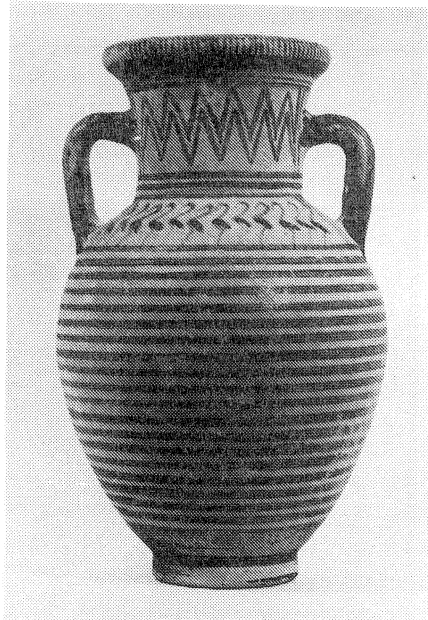

Fig.5-8 Geometrische en archaische ceramiek

DE BYZANTIJNSE ERFENIS VAN DE SLAVISCH-ORTHODOXE WERELD

"Civilizing the Orthodox Slavs is Byzantium's most enduring contribution to the making of our world." Deze woorden van de grote byzantinoloog en slavist, Ihor Ševčenko¹, zijn niet overdreven. Byzantium heeft zijn stempel gedrukt op bijna alle facetten van de Slavisch-orthodoxe cultuur: taal, godsdienst, wereldvisie, kunst. Bovendien is die invloed ook chronologisch niet begrensd: hij begon met de kerstening in de 9de-10de eeuw, en duurde onafgebroken voort tot de in de 18de-19de eeuw bij de Zuidslaven (Bulgarije en Servië), in Rusland tot aan Peter de Grote (1700), maar op spiritueel vlak tot in de 19de eeuw. Gezien de omvang van de problematiek, zou ik me hier willen beperken tot twee aspecten, waarmee ik, als filoloog, het meest vertrouwd ben: taal en literatuur enerzijds en ideologie anderzijds. Bij wijze van algemene inleiding behandel ik achtereenvolgens: het verloop van de kerstening van de Slavische wereld, de kanalen, waarlangs de Byzantijnse invloed zich verspreidde en de belangrijkste fasen van die invloed. Vervolgens zou ik de draagwijdte van die invloed willen aantonen op de Oudslavische taal en literatuur, en anderzijds op de Slavische wereldvisie, meer bepaald op de Russische messianistische gedachte.

De kerstening van de Slaven

Toen de Slavische staten ontstonden in de 9de en 10de eeuw, was er voor hen geen andere mogelijkheid om de superieure cultuur van de christelijke centra, Rome en Byzantium, over te nemen, dan tot het christendom over te gaan. Hun grote bekommernis was daarbij, hun politieke onafhankelijkheid te kunnen bewaren tegenover de staat die hen evangeliseerde.

Het initiatief ging uit van het vorstendom *Moravië*, dat toen ook Bohemen, Tsjechië, Slovakije en een deel van Hongarije omvatte. Aanvankelijk werd deze staat geëvangeliiseerd door Duitse monniken, die het Latijn opdrongen. Maar in 860 stuurde vorst Rostislav een gezantschap naar de Byzantijnse keizer, Michael III, met het verzoek om missionarissen te sturen die het Moravische volk *in de eigen taal*, dus in het Slavisch, zouden evangeliseren. De bedoeling van deze zending was in de eerste plaats politiek: Rostislav wilde een verbond sluiten met Byzantium om zich te beveiligen tegen zijn machtige buur: Duitsland, maar anderzijds wilde hij

¹ *Preface to Ivan Dujčev, Slavia Orthodoxa*, herdrukt in zijn verzamelbundel: *Byzantium and the Slavs*.

toch zijn culturele autonomie verzekeren. Van hun kant zagen de Byzantijnse keizer en patriarch Photios hier een kans om hun wereldlijke en geestelijke invloed uit te breiden in Centraal Europa. Ze stemden - niet zonder enige aarzeling - met het voorstel in, ook met de ongewone vraag van Rostislav om in de inheemse taal gekerstend te worden. Een dergelijk gebaar van culturele tolerantie kon Byzantium zich slechts veroorloven tegenover een staat, die ver buiten de rijksgrenzen lag. Bovendien stond de publieke opinie in Konstantinopel niet onverdeeld gunstig tegenover dit linguïstische en vooral liturgische experiment. Onder de hoge clerus bevonden zich heel wat aanhangers van de zogenaamde *drietalendoctrine*. Volgens deze opvatting, die eerder een mythe is gebleken dan een theologisch gefundeerde doctrine, mochten in de liturgie alleen de *drie heilige talen* gebruikt worden: Hebreeuws, Grieks en Latijn, d.w.z. de talen, waarin Pilatus de inscriptie op het Kruis had laten aanbrengen. Met de aanhangers van deze theorie, de zogenaamde trilinguïsten of pilatisten, zullen de Slavenapostelen later vaak af te rekenen hebben.

De leiding van de missie naar Moravië werd toevertrouwd aan twee uiterst bekwame mannen, de gebroeders Konstantinos en Methodios. Ze waren afkomstig uit Thessaloniki en spraken ook "Slavisch", meer bepaald een Makedonisch dialect. Men moet weten dat, sedert de Slavische invasies in Griekenland rond het jaar 600, het platteland rond Thessaloniki door Slaven bevolkt was. De stad was nagenoeg tweetalig. In de *Vita* van de H. Methodios, die historisch zeer betrouwbaar is, zegt de keizer tot de gebroeders: *Jullie zijn geboren in Thessaloniki en alle inwoners van die stad spreken vloeiend Slavisch*. Wie waren deze Konstantijn en Methodios, die de geschiedenis zijn ingegaan als de *Slavenapostelen*? Hun leven en daden zijn tot in de details bekend uit eigentijdse Slavische, Griekse en Latijnse bronnen. De jongste, Konstantijn, later beter bekend onder zijn monnikennaam Kyrillos, was ongetwijfeld één van de geleerdste mannen van zijn tijd. Hij was een leerling van de grote Byzantijnse humanist, Photios, die als patriarch de drijvende kracht was van de missie naar Moravië. Konstantijn doceerde zelf ook een poos aan de universiteit van Konstantinopel. Hij was een echte polyglot en kende naast Grieks, Latijn en Slavisch, ook Hebreeuws, Arabisch en Syrisch. Omwille van zijn talenkennis, en tevens als autoriteit in de theologie, had hij vóór de zending naar Moravië reeds aan andere belangrijke gezantschappen deelgenomen, o.a. naar het hof van de Chazaren in de Krim. Zijn oudere broer, Methodios, was gouverneur geweest van een Slavische provincie van het Rijk, maar gaf zijn carrière op om in het klooster te gaan. Ook Konstantijn voelde zich tot het geestelijk leven aangetrokken en was priester gewijd. De zending naar Moravië zou echter aan het leven van de

twee broers, de geleerde en de administrator, een heel andere wending geven.

Vóór hun afreis moesten eerst enkele praktische problemen opgelost worden. De Slaven hadden tot dan toe geen geschreven cultuur, dus geen alfabet. In de *Vita* zegt Konstantijn tot de keizer: *Hoe kan ik daar het Evangelie verkondigen, indien ze geen alfabet hebben? Ik kan toch geen preek op het water schrijven?* Waarop Michael III, die het linguïstisch talent van zijn pupil niet onderschat, antwoordt, dat hij dat probleem met Gods hulp wel zal oplossen. Daarop zondert Konstantijn zich met zijn medewerkers af in gebed. Al spoedig "openbaart" God hem de Slavische letters en Konstantijn schrijft ze neer. Tot zover het relaas in de *Vita*. Dit door God gereveleerde alfabet is niet het cyrillisch, dat nochtans naar Konstantin-Kiril is genoemd, maar het glagolitisch (fig.1 p.157). Het glagolitisch is een vrij ingewikkeld schrift, maar buitengewoon goed aangepast aan de Slavische taal. Op welke manier Konstantijn de mysterieuze lettertekens precies ontworpen heeft (de goddelijke inspiratie buiten beschouwing gelaten), is een vraag die de wetenschap nog steeds bezighoudt. Sommige grafemen zijn duidelijk beïnvloed door het Hebreeuws, andere kunnen aan diverse Oosterse alfabetten ontleend zijn, nog andere lijken hun oorsprong te vinden in de Byzantijnse cryptografie. Volgens een theorie die steeds meer veld wint, zouden de letters bovendien een symbolische betekenis hebben.

Vervolgens dienden een aantal boeken, die voor het missioneringswerk noodzakelijk waren, vertaald te worden in het Slavisch. Nog voor hun vertrek vertaalden de gebroeders en hun medewerkers een evangeliarium en de liturgische boeken. De eerste regel die Konstantijn in het nieuwe alfabet neerschreef, althans volgens zijn *Vita*, was de aanhef van het Johannesevangelie: *In het begin was het Woord*. Het werd meteen ook de eerste zin van de Slavische literatuur.

In 863 kwamen de Byzantijnse zendelingen aan in Moravië, waar ze, onder de bescherming van Rostislav, begonnen met de vorming van een inheemse clerus en de invoering van de Slavische liturgie, ondanks de voortdurende tegenkantingen van de Duitse Kerk. Vijf jaar later trokken Konstantijn en Methodios naar Rome om er hun Slavische leerlingen tot priester te laten wijden. Paus Hadrianus II ontving hen met grote eer. Hij scheen ook geen bezwaar te hebben tegen de Slavische liturgie in Moravië, hoewel de Latijnse Kerk normaal alleen het Latijn toeliet. Waarschijnlijk was de paus niet ontevreden dat de groeiende macht van de Duitse Kerk daardoor werd ingedijkt. Als blijk van zijn steun aan het werk van de broers, liet hij de Slavische liturgische boeken wijden in de kerk van Santa Maria Maggiore,

en in vier andere kerken een Slavische liturgie celebreren. In Rome werd Konstantijn ernstig ziek, hij voelde zijn einde naderen en trad er in een Grieks klooster onder de naam Kyrillos. Hij stierf er in 869 en werd begraven in de kerk van San Clemente². Methodios werd door de paus tot aartsbisschop van Pannonië benoemd en keerde terug naar Centraal Europa om er het werk voort te zetten. Maar in Pannonië kwam hij in conflict met Duitse monniken. Op bevel van de aartsbisschop van Salzburg werd hij gevangen genomen en pas jaren later, door tussenkomst van paus Johannes VIII, vrijgelaten. Hij zette zijn werk nog 13 jaar voort in steeds moeilijkere omstandigheden. Vanuit Rome kwam nu ook meer en meer verzet tegen de Slavische liturgie. De opvolgers van Johannes VIII sloegen de Slavische liturgie in de ban. Toen Methodios in 885 stierf werd de Slavische Kerk met geweld ontbonden; zijn leerlingen werden verdreven of gevangen genomen. Moravië en Pannonië gingen definitief behoren tot de Roomse Kerk. Hierdoor scheen het werk van Konstantijn en Methodios volledig ongedaan gemaakt. Maar het zou elders voortgezet worden, eerst in Bulgarije.

De vorst van *Bulgarije*, khan Boris, die zich bedreigd voelde door het Byzantijns - Moravische bondgenootschap, zocht toenadering tot het Frankische rijk om gekerstend te worden. De Byzantijnse keizer dwong hem echter zich te laten dopen volgens de Griekse ritus en stuurde een Griekse clerus naar de Bulgaarse hoofdstad, Preslav. Misnoegd over deze opdringerige helleniseringspolitiek (Byzantium voert hier dus een heel ander beleid dan in Moravië), wendde Boris zich vervolgens tot Rome. De missionering door Roomse zendelingen, die het Latijn opdrongen, werd echter een mislukking, en toen Boris' eis van een onafhankelijk aartsbisdom niet werd ingewilligd, bevond de khan zich in een impasse. Op dat ogenblik echter zochten enkele leerlingen van Methodios die uit Moravië waren verdreven, hun toevlucht in Zuid-Bulgarije, in de streek van Ohrid (Makedonië). Boris greep deze buitengewone kans om Bulgarije te laten kerstenen door Slaven en in het Slavisch. Vanuit Ochrid verspreidde de Slavische ritus zich over gans het Bulgaarse rijk. Onder leiding van Kliment en Naum, de belangrijkste leerlingen van Konstantijn en Methodios, werd Ohrid het eerste grote centrum van christelijke cultuur in Makedonië. Er ontwikkelde zich een belangrijke Oudslavische (vertaalde) literatuur, nog steeds in het glagolitisch geschreven.

² De kerk werd vernietigd in 1084 tijdens de inval van de Noormannen. Op het einde van de 11de eeuw werd ze in haar huidige vorm herbouwd, terwijl de oude kerk met puin werd opgevuld. Bij opgravingen in de 2de helft van de 19de eeuw kwam de oude basilica terug aan het licht, maar het graf van Konstantijn bleek leeg te zijn. De enige authentieke relikwie, een vinger van de heilige, rust in de kapel van Kyrillos en Methodios, die Leo XIII in 1886 in San Clemente liet inrichten.

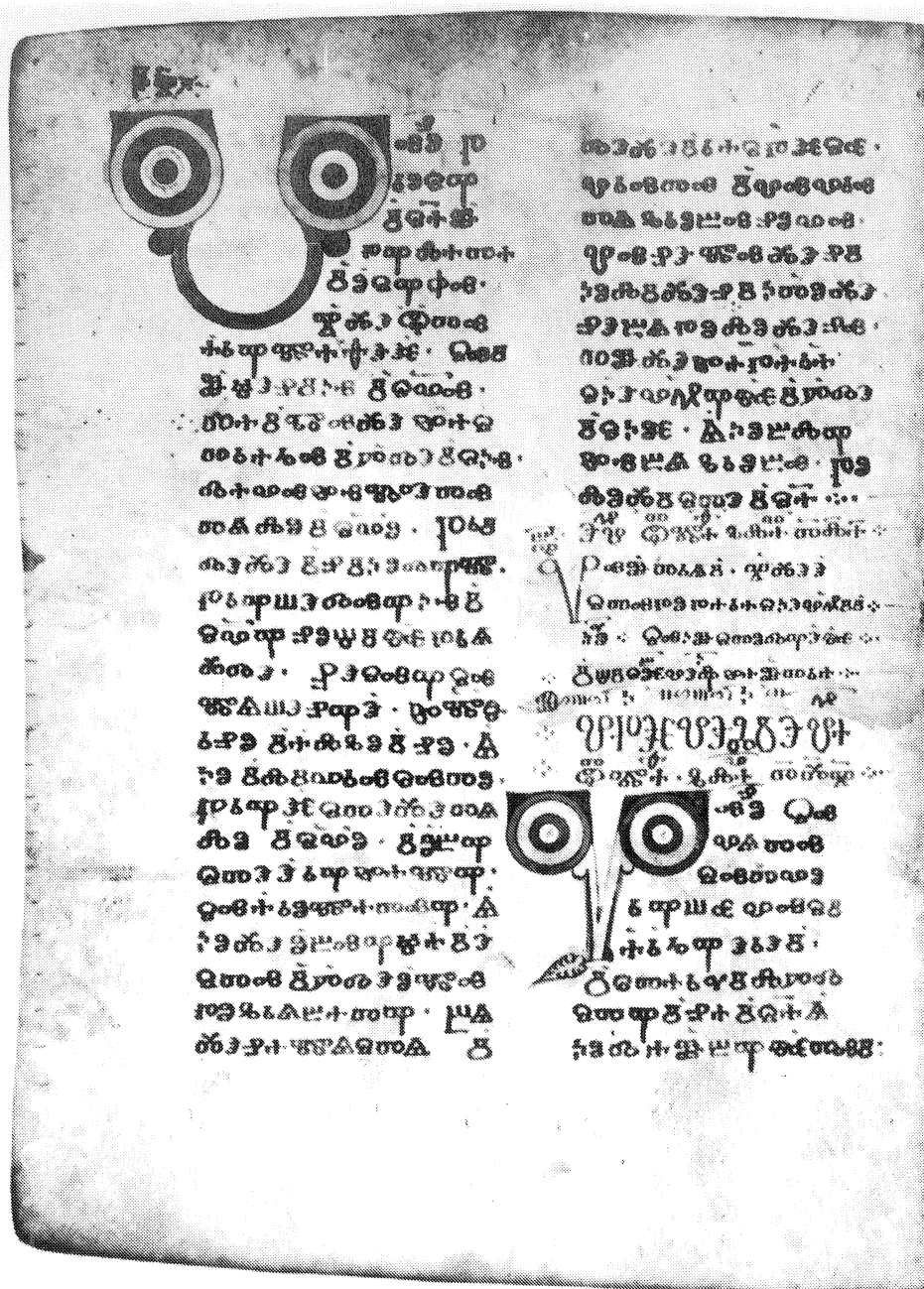

Fig.1. Glagolitsch schrift. "Codex Assemanianus", Evangelie, 10^e eeuw.

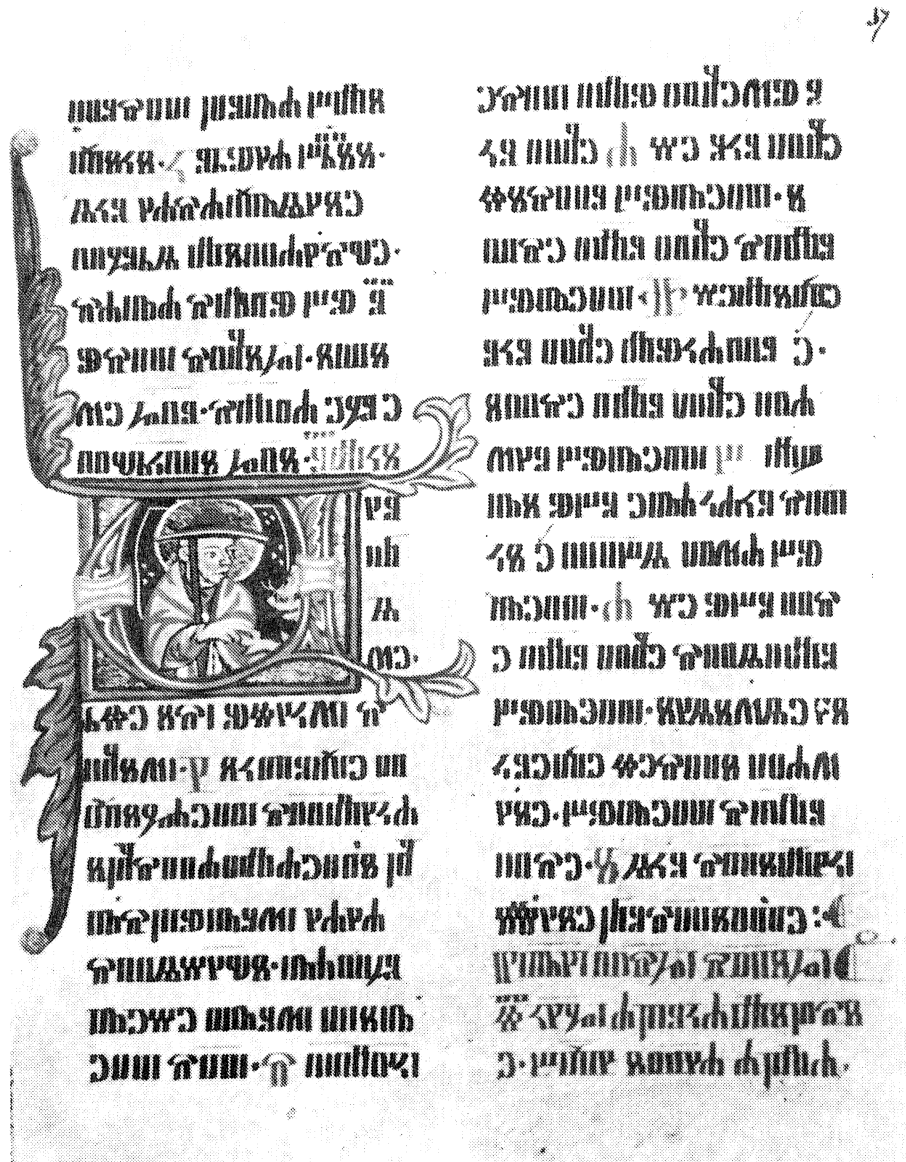

Fig.2 Kroatische hoekige glagolica. "Evangelie van Reims" (1395) met portret van de heilige Hieronymus als initiaal.

Onder de regering van Boris' zoon, *tsar*³ Simeon, ontstond ook in de Bulgaarse hoofdstad Preslav een grote literaire activiteit onder de bescherming van de vorst zelf. Simeon was namelijk opgevoed aan het Byzantijnse hof, en had bij Photios een humanistische vorming genoten. Precies in dit filhelleense milieu van Preslav werd, op het einde van de 9de eeuw, het glagolitische alfabet van Konstantijn vervangen door het eenvoudiger cyrilisch schrift, dat alleen maar een adaptatie was van de Griekse unciaal, maar daarover later. De school van Preslav produceerde een eeuw lang een bijzonder rijke Oudslavische literatuur, die voor het overgrote deel bestond uit vertalingen en bewerkingen uit het Grieks. Het historische belang van deze school is moeilijk te overschatten. Hier werd de Byzantijnse literatuur toegankelijk gemaakt voor de Slaven, maar tegelijk werd hier, door een welbepaalde selectie van de teksten, het culturele leven van de Slavisch-orthodoxe wereld voor vele eeuwen bepaald. Straks komen we hierop uitvoeriger terug.

Vanuit Bulgarije verspreidde de Slavische ritus zich ook in *Servië*, dat toen deel uitmaakte van het Bulgaarse rijk. In *Kroatië*, dat nochtans door de Italianen werd geëvangeliiseerd, drong het glagolitische schrift binnen in de Latijnse ritus. De Roomse Kerk voerde een langdurige strijd tegen deze "glagolitische missen", die uiteindelijk alleen plaatselijk werden toegelaten, nl. in het kustgebied en op de eilanden. De Kroaten bedachten zelfs een anachronistische legende over de oorsprong van dit schrift, om het gebruik ervan in de Latijnse mis te wettigen. Volgens deze legende was het glagolitische schrift een creatie van de kerkvader Hieronymus, die in 348 in Dalmatië werd geboren (dus lang vóór de Slaven zich in dat gebied vestigden). Terwijl het in de Slavisch-orthodoxe landen werd opgegeven ten voordele van het cyrilisch, groeide de *glagolica* in Kroatië uit tot een nationaal schrift en werd een symbool van verzet tegen de latinisering⁴ (fig.2 p.158).

Na Servië vond de Slavische ritus ook zijn weg naar *Roemenië*, waar het Roemeens-Kerkslavisch tot in de 17de eeuw de enige schrijftaal was, en waar het cyrillicsche alfabet pas in 1860 werd vervangen door het Latijnse.

³ Simeon is de eerste Slavische vorst die zich *tsar*' (een Slavische adaptatie van *kaisar*) noemt.

⁴ De *glagolica* kreeg in Kroatië een eigen, hoekig karakter. Voor dagelijks gebruik werd het schrift geursiveerd, en vanaf de 15de eeuw werd het ook gedrukt. Stilaan werd het echter verdrongen door het Latijnse alfabet, maar in kleine centra bleef het beoefend tot in de 20ste eeuw.

Als laatste ging tenslotte ook *Rusland* in 988 tot de orthodoxie over, maar reeds lang daarvoor was het christendom in Kiev binnengesijpeld, echter zonder definitieve sporen na te laten. In 957 liet vorstin Olga zich dopen. Het was haar bedoeling om het christendom officieel in Rusland in te voeren, maar toen haar ambitieuze eis van een onafhankelijke kerk door Konstantinopel niet werd ingewilligd, bleef ook haar bekering zonder gevolg. Integendeel, haar kleinzoon, Vladimir, zette nog een heidens tegenoffensief in en richtte een Slavisch pantheon op, met de bedoeling de verschillende ethnische groepen die Rusland bevolkten onder één staatsgodsdienst te verenigen. Maar dit heidense isolement van Rusland bleek onhoudbaar. Vladimir moest kiezen: Byzantium of Rome. De uiteindelijke voorkeur voor Byzantium lag in de lijn van Ruslands historische ontwikkeling: handelsrelaties met Byzantium, diplomatieke contacten, krijgsexpedities enz. Tenslotte was er ook een bijzondere omstandigheid die het doopsel van Vladimir noodzakelijk maakte, namelijk zijn huwelijk met de dochter van de Byzantijnse keizer, prinses Anna. Maar de *legende* rond Vladimirs geloofskeuze is natuurlijk veel mooier. Ze wordt verteld in de *Nestorkroniek*⁵. Vooraleer een beslissing te nemen, ontving Vladimir gezantschappen van de drie grote godsdiensten: de mohammedaanse, de joodse en de christelijke (vertegenwoordigd door Grieken en Duitsers), die hem hun geloof zouden uiteenzetten. Bij de mohammedanen was het vooral de polygamie die Vladimir aantrok. (Volgens de *Nestorkroniek* had hijzelf talrijke kinderen bij vijf verschillende echtgenotes en wel achthonderd concubines in diverse steden van het land.) Maar toen hij hoorde over het drankverbod, leek hem dit een onoverkomelijke hinderpaal, en hij sprak de historische woorden: *Voor de Russen is drinken een plezier, zonder dat kunnen we niet leven*. Toen kwamen de Joden aan het woord, maar die bleken niet eens een eigen land te bezitten. Het heil van *Rus'* lag dus zeker niet in deze godsdienst. De Griekse filosoof, die de christelijke leer verdedigde, beging de onvoorzichtigheid om een afbeelding te tonen van het Laatste Oordeel, wat onmiddellijk een domper zette op het enthousiasme van Vladimir. Hij wilde liever nog wat nadenken, of beter: hij zond zelf waarnemers uit om ter plaatse de godsdiensten te gaan observeren. Bij hun terugkeer brachten deze verslag uit bij de vorst en de bojaren over alles wat ze gezien hadden: de vreemde reinigingsrituelen van de mohammedanen, de strenge erediensten van de Duitsers. Maar bij de Grieken in Konstantinopel was het anders; daar raakten ze niet

⁵ Deze *Kroniek der vervlogen tijden*, zoals de eigenlijke titel luidt, werd grotendeels geschreven door Nestor, een monnik uit het Holenklooster in Kiev (2de helft 11de e.). Het is omzeggens de enige historische bron voor onze kennis van de oudste geschiedenis van Rusland.

uitgekeken op de pracht van de kerken en van de liturgie. Vooral de eredienst in de Hagia Sofia had diepe indruk gemaakt: *We wisten niet of we in de hemel of op aarde waren!* Het relaas over de indrukwekkende schoonheid van de Griekse ritus zou, volgens de legende, de godsdienstkeuze van Vladimir hebben bepaald. Indien in de legende toch een kern van waarheid schuilt, dan is het zeker de grote aantrekkingskracht van de orthodoxe ritus op de Russen. Het is geen toeval dat precies in Rusland de schoonheid van de Byzantijnse liturgie en van de religieuze bouw- en schilderkunst werden geëvenaard, misschien zelfs overtroffen.

Na de bekering van Vladimir en zijn huwelijk met de Byzantijnse prinses, volgde het massale doopsel van de inwoners van Kiev in de Dniepr. De recent opgerichte godenbeelden van het pantheon werden vernietigd. De kerstening van Rus' onder Vladimir bleef evenwel beperkt tot de grote steden. Pas onder de regering van zijn zoon, Jaroslav de Wijze (1037-1054), begon een meer systematische christianisering. Onder Jaroslav werd ook de basis gelegd van de Russische literatuur. Dit was bijna hoofdzakelijk een Byzantijnse literatuur, vertaald in het Russisch Kerkslavisch. Jaroslav zelf zette een echte vertaalcampagne op, maar in tegenstelling tot de Zuidslavische vertalingen, werden de Russische niet rechtstreeks uit het Grieks gemaakt, maar uit het Bulgaars en het Servisch.

Hoe verspreidde zich de Byzantijnse invloed?

Met de evangelisatie begon ook de "byzantinisatie" van de Slavische wereld. Zelf nog bijna onbeschaafd, namen de Slaven onvoorwaardelijk de hoogstaande en prestigieuze Byzantijnse cultuur over, voor zover die beantwoordde aan hun praktische en maatschappelijke behoeften. De voornaamste wegen waarlangs de Byzantijnse invloed binnendrong, waren de kerkelijke hiërarchie (metropolie, kloosters) en de vorstelijke hoven. Zo werden hoofdzakelijk die aspecten van de Byzantijnse cultuur overgenomen, die de Kerk, de Staat en de leidende klasse aanbelangden: staatsinstellingen en staatsideologie, recht, kerkelijke instellingen en kanoniek recht, schrift, literatuur, onderwijs, maar ook religieuze en wereldlijke architectuur, schilderkunst en muziek. Men moet zich voorstellen dat, in Rusland bijvoorbeeld, in de eerste eeuwen na de kerstening, alle (of bijna alle) metropoliëten Grieken waren. Zij kwamen uit Byzantium met een groot gevolg: klerken, vertalers, monniken, architecten en ikonenschilders, die allen hun kennis meebrachten.

Maar de Byzantijnse invloed drong ook door in het dagelijks leven en bij het gewone volk via de liturgie, de kloosters, en de pelgrims, die naar

Konstantinopel of naar de Athosberg trokken⁶. Zo leerden de Russen bv., via het monastieke milieu, veel nieuwe groenten kennen, omdat de monniken overwegend vegetariërs waren.

Het is uiteraard onmogelijk om hier alle aspecten van de Byzantijnse invloed te behandelen, en om de verschillende *fases* van de "byzantinisatie" te schetsen voor elk van de Slavisch-orthodoxe volkeren. Ik zou alleen willen stilstaan bij een cruciale periode in de Slavisch-Byzantijnse betrekkingen, toen de wegen van de Zuidslaven en de Russen uiteengingen, ik bedoel de inval van de Turken in de Balkan en de val van Konstantinopel.

In de 2de helft van de 14de eeuw viel heel de Balkan in handen van de Turken. Vanaf dat ogenblik lieten de Zuidslaven hun vroegere vijandige houding tegenover Byzantium varen en knoopten intense culturele relaties aan als een soort verdedigingsreflex tegen de Turkse overheersing. Maar intussen bedreigden de Turken Konstantinopel zelf. In de jaren 1438-39, op het concilie van Ferrara-Firenze, sloten een aantal Latijns-gezinde kopstukken van de Griekse Kerk een Unie met Rome, niet zozeer uit religieuze overwegingen, maar om zich de militaire hulp van het Westen te verzekeren tegen het Turkse gevaar. De Russen echter, zoals trouwens ook de meeste Grieken, namen afstand van de Unie en interpreteerden haar als een verraad van de orthodoxie. Toen Konstantinopel in 1453 door de Turken werd veroverd, zagen de Russen deze ramp dan ook als een straf van God. Voortaan beschouwde Moskou zich als het laatste bolwerk van de orthodoxie en ging zijn eigen weg, maar hierover straks meer. Voor de Zuidslaven was de val van Konstantinopel een zware schok, maar toch kwam daarmee geen einde aan de Byzantijnse invloed, integendeel. Totaal onverwacht werden nieuwe mogelijkheden geschapen voor een nog sterkere Griekse invloed, en wel door de bijzondere rol die het Griekse patriarchaat ging spelen. Mohammed II nam een zeer soepele houding aan tegenover de Griekse Kerk. Het patriarchaat kreeg de geestelijke en administratief-juridische macht over alle orthodoxe christenen in het Ottomaanse Rijk. Als patriarch werd Gennadios Scholarios aangesteld, die een vurig tegenstander van de Unie was geweest. Zo creëerden de Turken een barrière met het Westen, maar werd anderzijds het orthodoxe blok verstevigd. Het bindende element binnen dit blok werd de Byzantijnse cultuur, de cultuur van een rijk dat niet meer bestond, of *Byzance*

⁶ Ik kan hier jammer genoeg niet ingaan op de belangrijke rol van de Berg Athos in de geschiedenis van de Zuid- en Oostslaven. Met zijn drie Slavische kloosters, het Bulgaarse *Zografou*, het Servische *Chilandar*' en het Russische *Panteleimon*, was deze plaats één van de oudste en meest actieve centra in de contacten tussen de Byzantijnse en Slavische cultuur.

après Byzance, zoals de Roemeense historicus Jorga het treffend uitdrukte. Tijdens deze nieuwe golf van Grieks-Byzantijnse invloed speelde niet alleen de Kerk een grote rol, maar ook de Griekse handelsmagnaten, de zogenaamde Fanarioten, waarover ik hier echter niet kan uitweiden. Met de Verlichting kwam een einde aan de Byzantijnse invloed in de Balkan, maar tot op de huidige dag leeft hij voort in de cultuur van deze volkeren.

De Byzantijnse invloed op de Oudslavische taal en literatuur

1. De Oudslavische taal

De Griekse invloed op de Oudslavische taal begint bij het *alfabet* zelf. Zoals ik reeds heb gezegd, werd het prachtige maar ingewikkelde glagolitisch, dat door Konstantin-Kiril was ontworpen, reeds in de 10de eeuw vervangen door een eenvoudiger schrift, dat gebaseerd was op de Griekse *unciaal*. Voor alle klanken die gemeenschappelijk waren in het Slavisch en het Grieks, werden de Griekse tekens gewoon overgenomen. Om de typisch Slavische fonemen te kunnen weergeven, werden deze letters aangevuld met glagolitische tekens in vereenvoudigde vorm. De overeenkomst tussen sommige Griekse handschriften in unciaal en de oudste cyrillische manuscripten is zo treffend, dat een niet-specialist ze maar met moeite kan onderscheiden (figg.3-4 pp.164-5). Dat de Slaven het statige unciaalschrift verkozen boven de minuscel, die toen reeds enkele decennia in gebruik was, ligt bijna voor de hand. De unciaal beantwoordde beter aan het plechtige karakter van de glagolitische letters en hun functie als medium om het Woord Gods te schrijven. Het cyrillisch, dat uit erkentelijkheid genoemd werd naar de uitvinder van het eerste Slavische alfabet, werd dus het schrift van alle Slavisch-orthodoxe volkeren.

De creatie van de *Oudslavische schrijftaal* is het werk van Konstantijn en Methodios en hun leerlingen, dus van twee generaties monniken in Moravië en Bulgarije, met het oog op de vertaling van de Griekse boeken die voor de evangelisatie noodzakelijk waren. Maar in hoever is die Oudslavische schrijftaal eigenlijk Slavisch? Toen de eerste vertalers het geraffineerde Grieks moesten omzetten in het Slavische dialect, dat nog nooit was neergeschreven, stonden ze voor enorme problemen. Eerst en vooral waren er de theologische, filosofische en staatkundige termen en begrippen, die bij de Slaven volledig onbekend waren. Verder bezat het gesproken Slavisch niet de morfologische en syntactische middelen van een verfijnde cultuurtaal als het Grieks.

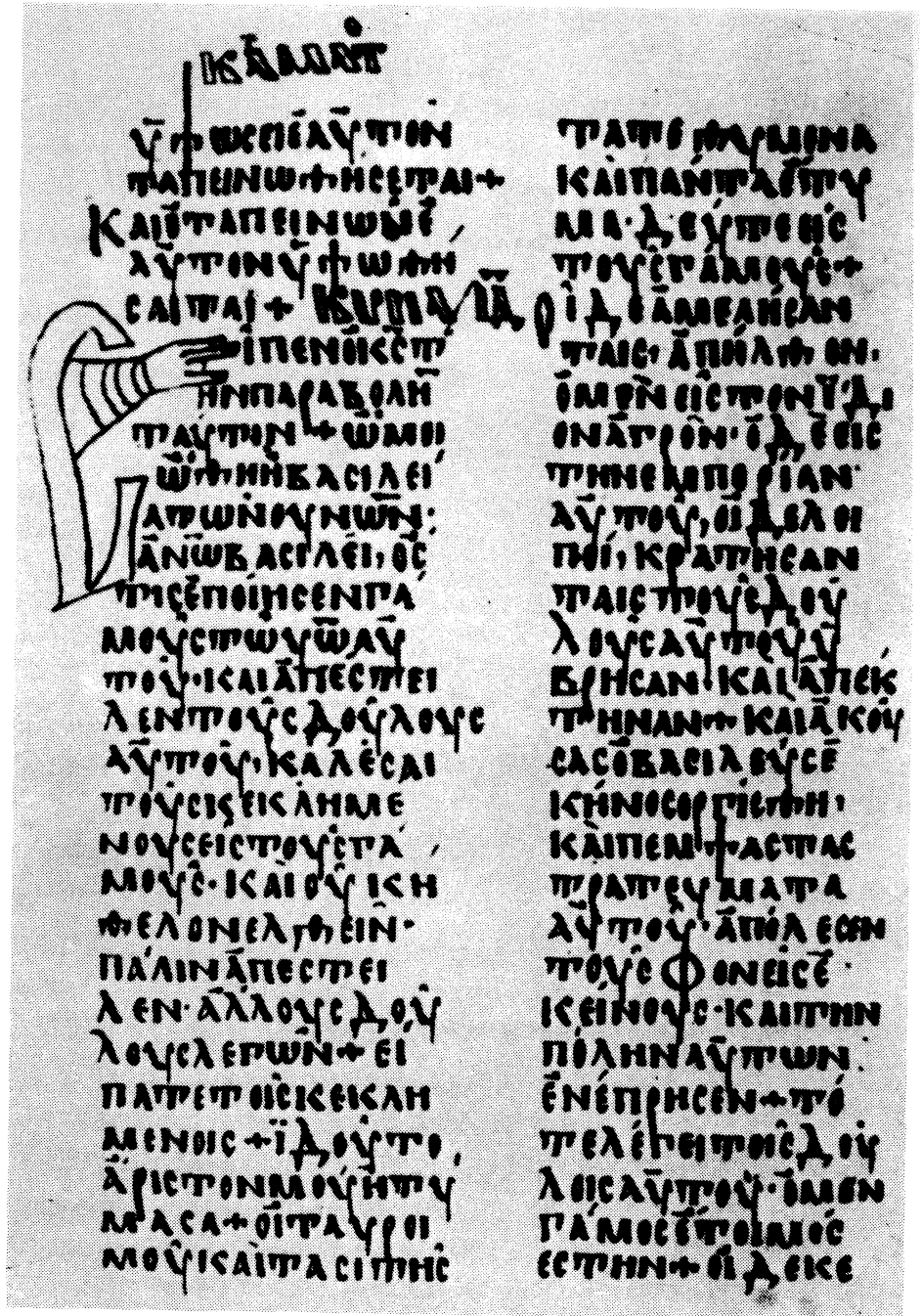

Fig.3 Grieks unciaalschrift. Evangelie, 8^e-9^e eeuw.

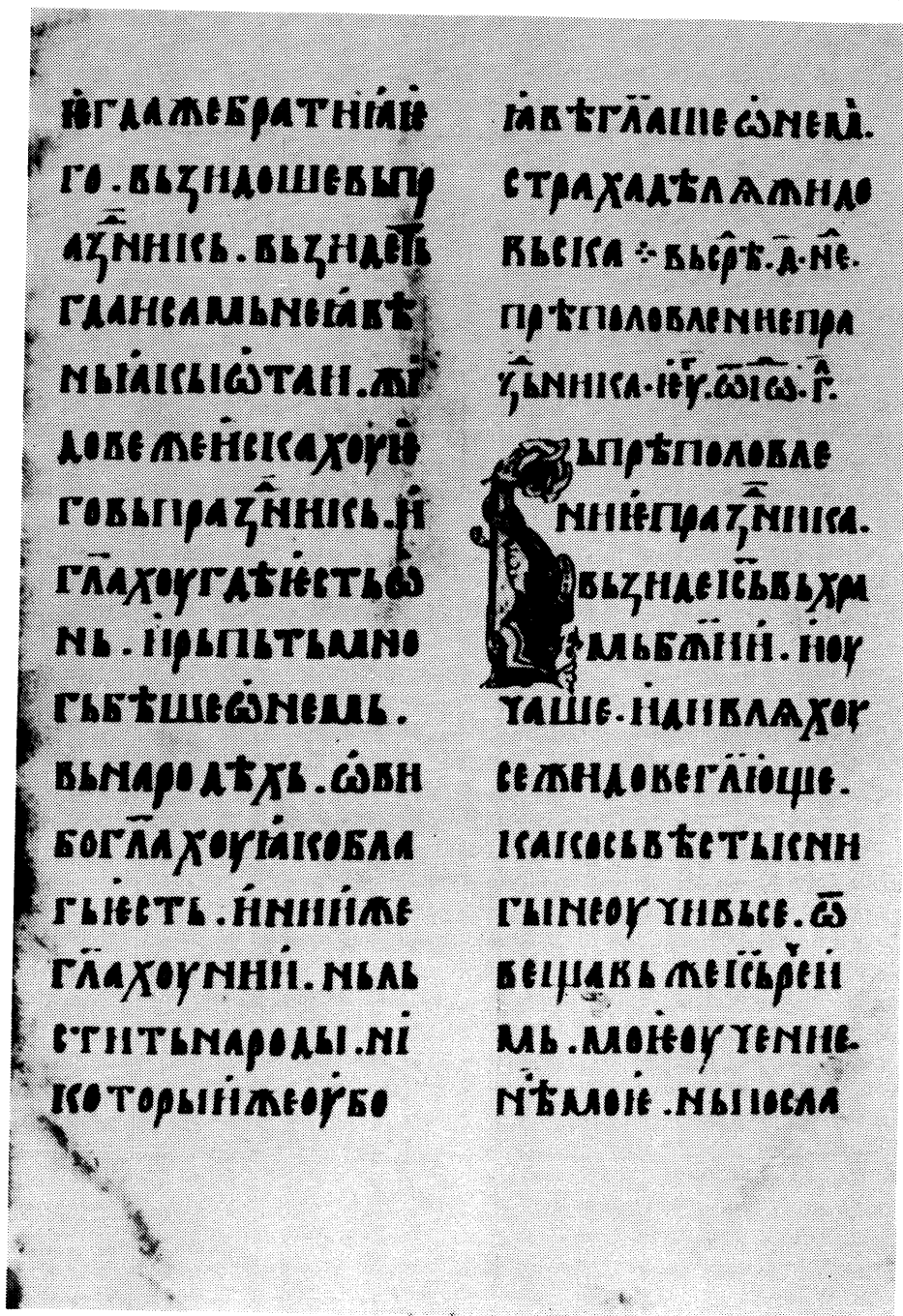

Fig.4 Cyrillisch schrift. Evangelie, 13^e eeuw.

Het probleem van de woordenschat werd opgelost door *leenwoorden* en *calque-vertalingen*. De Griekse leenwoorden werden fonetisch overgenomen, d.w.z. zoals ze in de 9de eeuw werden uitgesproken. Bv. εἰκονοστάσις werd in het Oudslavisch *ikonostasъ*, ἡγούμενος werd *igumenъ* (*abt*), καῖσαρ werd *cěsarъ* en samengetrokken tot *tsarъ*. Talloze Griekse eigennamen gingen op die manier in het Slavisch over: *Theodoros* werd *Feodorъ*, later *Fjodor*; *Theophanes* werd *Feofan*. Maar men kon ook nieuwe woorden creëren door ze, op basis van hun etymologische of semantische betekenis, letterlijk uit het Grieks te vertalen (*calques*). Terwijl het Slavisch uit zichzelf geen samengestelde woorden kent, deden door het procédé van de calque-vertaling talloze samenstellingen hun intrede in de Slavische woordenschat: αὐτοκράτωρ werd vertaald als *samo-držets*; Θεότοκος werd *bogo-rodica*; εὐλογεῖν werd *blagosloviti*; κοινόβιον (cenobitisch klooster) werd *obšče-žitie*, een term die via het monachisme in bijna alle Slavische talen een belangrijke rol ging spelen in het sociale leven, in de betekenis van *tehuis*, *studentenhome* en *samenleving*. Bij het vormen van *calques* werden wel eens vergissingen begaan, wanneer het Griekse woord meerdere betekenissen bezat en de verkeerde betekenis als basis werd genomen: zo is het Grieks ἄλογον (*dier*, eigenlijk: *redeloos wezen*) in het Slavisch vertaald als *bes-slovesno*, d.i. *sprakeloos wezen*, waarbij λόγος verkeerd geïnterpreteerd werd. Een ander typisch voorbeeld is de vertaling van πλανήτης (*planeet*, eigenlijk: *dwaalster*) door *zvězda ľstъna* (*misleidende ster*), waarbij het werkwoord πλανᾶω niet in zijn intransitieve, maar in zijn transitieve betekenis werd opgevat. Leenwoorden en calque-vertalingen treft men vooral aan in het domein van de religie, de liturgie, de kerkelijke ambten en het monachisme, de wetgeving, het hofceremonieel, de administratie, het onderwijs en het leger.

Ook in de *fraseologie* en de *syntaxis* werd de techniek van de *calque* toegepast. Griekse uitdrukkingen en constructies werden letterlijk vertaald en drongen op die manier de Slavische grammatica binnen. Het resultaat van deze vertaaltechniek komt de linguïst dan ook vaak zeer "onslavisch" voor.

De verklaring voor dergelijke "slaafse" omzettingen moet niet alleen gezocht worden in de armoede van de Slavische taal, maar ook in de aard van de teksten, die ofwel als heilig werden beschouwd, ofwel van groot politiek gewicht waren (wetteksten). Ze moesten zo exact mogelijk weergegeven worden, zelfs indien men de taal geweld moest aandoen.

Toch is het "calqueren" geen slechte zaak geweest voor het Oudslavisch. Op die manier werd het gemodelleerd op het Byzantijnse Grieks, dat op dat ogenblik nog de Attische schrijvers trachtte te evenaren en zich nog op Homeros inspireerde. In deze confrontatie met het gesofisticeerde Grieks werd het Oudslavisch van een gesproken dialect onmiddellijk tot een kwalita-

tief hoogstaande en soepele taal verheven. Deze taal zou de *koinè*, de gemeenschappelijke *schrijftaal*, van de Slavisch-orthodoxe wereld worden en dit blijven tot de 17de eeuw in Rusland, tot in de 18-19de eeuw bij de Zuidslaven. Weliswaar verliest ze vanaf de 12de eeuw haar homogeen karakter, en spreekt men niet meer van Oudslavisch maar van *Kerkoslavische "dialecten"*, dus van Bulgaars, Servisch en Russisch Kerkoslavisch. Dit op het Grieks gemodelleerde Oudslavisch leeft ook voort in de moderne Slavische talen. In het Russisch is de stempel van het Grieks nog zo levendig, dat de polyglot Henri Grégoire terecht kon zeggen, dat het soms gemakkelijker is passages uit Dostojevskij naar het Grieks om te zetten dan naar het Frans of het Engels.

2. De Oudslavische literatuur

De Oudslavische (en Kerkoslavische) literatuur omvat voor meer dan 95% vertalingen uit het Grieks, terwijl het kleine percentage originele literatuur vaak de Byzantijnse imiteert. Men mag dus gerust stellen, dat de literatuur het meest heeft bijgedragen tot de verspreiding van de Byzantijnse cultuur bij de Slaven. Toch moet men rekening houden met twee beperkingen, die maken dat de Slaven geen deel hadden aan alle aspecten van de Byzantijnse cultuur: 1. de manier waarop de literatuur door de vertalers werd geselecteerd; 2. het feit dat veel teksten niet volledig werden vertaald, maar in de vorm van uittreksels in anthologieën en compendia werden opgenomen. Er komt ook nog bij dat niet alle vertalingen van dezelfde kwaliteit zijn. De beste vertalingen werden gemaakt in Bulgarije in de 10de eeuw. Ook in de 14de eeuw ontwikkelt zich daar een grote vertaalactiviteit, maar de vertaaltechniek is dan totaal anders: het is meer een scrupuleuze, mechanische omzetting uit het Grieks, waarbij de betekenis vaak wordt opgeofferd voor de letter.

Wat werd er vertaald, en vooral, wat niet?

Zoals reeds gezegd, voorzagen de vertalers eerst in de meest dringende behoeften van de missionarissen bij de verspreiding van het geloof, de ritus en de organisatie van de Kerk, d.w.z. de Bijbel (aanvankelijk alleen het Nieuwe Testament en de Psalmen), de liturgische boeken en hymnen, kanoniek recht.

Vervolgens moesten de dogma's ondersteund worden en beschermd tegen ketterijen door de werken van de *Kerkvaders*, vooral die uit de 4de en 5de eeuw. Ze nemen een zeer grote plaats in in de Oudslavische literatuur.

Geen enkele naam uit de Griekse patristiek bleef voor de Slaven onbekend; sommige teksten zijn zelfs alleen in het Slavisch bewaard.

Opvallend is het grote aantal oud- en nieuwtestamentische *apokriefen*. Ze genoten een ongewone belangstelling in ketterse bewegingen, zoals bij de Bogomilen in Bulgarije en Bosnië, en later bij de Russische Oudgelovigen. Maar ook daarbuiten moet hun populariteit zeer groot geweest zijn, aangezien ze veel sporen hebben nagelaten in de volksliteratuur en in de ikonografie.

Onder de *ascetische* werken, die vooral voor de kloosters bestemd waren, waren de *Hemelladder* van Johannes Klimakos en de roman *Barlaam en Joasaph* de "bestsellers". Een massa *hagiografische* teksten was voor hetzelfde monastiek cliënteel bestemd.

De 14de en 15de eeuw was de bloeitijd van het *hesychasme*, een mystieke beweging, die zich vanuit Athos over heel de Balkan en nadien in Rusland verspreidde. De Bulgaarse hesychasten vertaalden meer eigentijdse, mystieke auteurs: Symeon de Nieuwe Theoloog en Gregorios Palamas, die later, in de 19de eeuw, het neo-hesychasme in Rusland zullen inspireren.

De *wereldlijke literatuur* daarentegen is zeer slecht vertegenwoordigd en bestaat hoofdzakelijk uit geschiedkundige en pseudo-wetenschappelijke werken. Zuiver historische werken konden de Slaven niet boeien; ze verkozen *kronieken*, die de wereldgeschiedenis verhaalden, en niet bepaald de beste: Johannes Malalas (6de e.), Georgios Monachos (9de e.). Deze kronieken deden het historisch besef ontwaken bij de Slaven: dankzij de methode van de annalen kon het Slavische verleden gemakkelijk ingepast worden in de wereldgeschiedenis. In Rusland werden ze onmiddellijk geïmiteerd en hebben ze hun stempel gedrukt op de geschiedenisfilosofie.

De eerste wereldlijke tekst die in het Slavisch vertaald werd, is de zog. *vorstenspiegel* van Agapetos⁷, diaken van de Hagia Sofia onder Joustianos. De tekst is opgedragen aan deze laatste en verheerlijkt de Byzantijnse theokratie. Het traktaat werd reeds in de 10de eeuw in Bulgarije vertaald, maar heeft vooral een grote invloed gehad op de staatsideologie van het Moskovitische rijk, ten tijde van Ivan IV (de Verschrikkelijke). Ševčenko⁸ merkt niet zonder enige ironie op dat, terwijl in Italië Macchiavelli zijn *Il Principe* schreef, de Russen hun politieke doctrine nog ineenknutselden op basis van een Byzantijns literair gewrocht uit de 6de eeuw.

⁷ Eigenlijke titel: "Εκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν κ.τ.λ.

⁸ *Byzantium and the Slavs*, opgenomen in zijn gelijknamige bundel, p. 15.

De grote leemten in deze vertaalde literatuur zijn de *filosofie* en de *exacte wetenschappen*. Met de antieke filosofen maakten de Slaven alleen kennis via bloemlezingen. Van het neoplatonisme pikten ze een graantje mee via het werk van de omstreden auteur **Dionysios de areopagiet**, tenminste voor zover ze de Slavische vertaling konden begrijpen. Deze was namelijk gemaakt in de 14de eeuw, in Bulgarije, volgens de mechanische woord-voorwoord-techniek, wat de zo al moeilijke auteur nog kryptischer maakte.

De *exacte wetenschappen* ontbreken volledig. Alleen een paar pseudo-wetenschappelijke werken werden vertaald, o.a. de *Physiologos* en Kosmas Indikopleustes. De marginale wetenschappen daarentegen zijn wel goed vertegenwoordigd: astrologie, magie, toekomstvoorspelling, en dgl.

We stellen dus vast dat de selectie van de vertalers bijna uitsluitend op het religieuze was afgestemd, waardoor een aantal waardevolle aspecten van de Byzantijnse cultuur voor de Slaven ontoegankelijk bleven.

Het feit dat de Slaven het Byzantijnse gedachtengoed in vertaling ontvingen, was weliswaar positief, maar had ook een grote schaduwzijde. De orthodoxe Slaven werden op die manier nooit aangespoord om, zoals in het Westen, vreemde talen (Grieks) te leren, en de antieke auteurs en filosofen in de oorspronkelijke taal en integraal te lezen, i.p.v. in anthologieën en in verminkte vertalingen. Zo ging een belangrijke cultuurhistorische fase aan hen voorbij: de Renaissance. Positief is dan weer dat, dank zij deze vertalingen, ook de oorspronkelijke literatuur zich heeft kunnen ontwikkelen. Voor de filologie zijn de Slavische vertalingen soms zeer kostbaar, vooral wanneer de originele Griekse tekst verdwenen is, zoals dat het geval is voor verschillende patristische teksten en apokriefen.

3. Taal - Literatuur - Orthodoxie

Ik heb reeds aangetoond hoe sterk de Grieks-Byzantijnse invloed is geweest bij het ontstaan van de Oudslavische taal en literatuur. Een ander kenmerk van deze taal en literatuur is hun zeer nauwe band met de orthodoxie, met de doctrine. De Oudslavische (Kerkslavische) taal was heilig. En wie heilige taal zegt, zegt ook heilig volk, temeer omdat in het Oudslavisch het woord *jezyk* zowel *taal* als *volk* betekent. De begrippen "heilige taal" en "heilig volk" vormen bij de orthodoxe Slaven een ideologisch tweeluik, waarvan de oorsprong teruggaat op de Cyrillomethodiaanse geschriften. Ze zijn dus eigenlijk van Byzantijnse herkomst maar hebben in de Slavische wereld een bijzonder vruchtbare voedingsbodem gevonden. In Rusland beheersen deze begrippen, gans de middeleeuwen door, de literatuur en het

religieuze klimaat. Ze hebben er zelfs verstrekkende gevolgen gehad voor de kerkgeschiedenis. Ook in 19de-eeuwse en moderne ideologische stromingen vindt men er echo's van.

We keren dus terug naar Konstantijn en Methodios. De Slavenapostelen waren typische vertegenwoordigers van de Byzantijnse oecumenische geest en, tegen de drietalendoctrine in, namen ze de taak op zich om de Slaven te kerstenen in de inheemse taal. Als ervaren diplomaten, wapenden ze zich dus met theologische argumenten om hun tegenstanders, de trilinguïsten, de mond te snoeren. Anderzijds kwam het erop aan om de Slaven zelf ervan te overtuigen, dat ze een bijzonder voorrecht genoten door de christelijke leer te ontvangen in de volkstaal. Men vindt deze argumenten verspreid in de oudste teksten die door of in de omgeving van de twee missionarissen geschreven zijn. Ze zijn o.a. geput uit de *Eerste Brief van Paulus aan de Korinthiërs 14, 1-40* en kunnen als volgt samengevat worden:

- Alle talen (en dus ook alle volkeren) zijn gelijk in de ogen van God.
- Het is belangrijk dat een volk Gods Woord ontvangt in een begrijpelijke taal (500 jaar vóór Luther zag Konstantijn het belang in van *1 Kor. 14*).
- De volkstaal wordt heilig door haar gebruik in de liturgie.
- Het volk dat die taal spreekt, wordt eveneens geheiligd.
- De kerstening van de Slaven in de volkstaal kan beschouwd worden als een hernieuwing van het Pinksterwonder.
- Door hun bekering worden de Slaven een "nieuw volk", dat zich als laatste aansluit bij de universele familie der christenheid. Maar de laatste betekent niet de minste, zoals blijkt uit de evangelische parabel van de *Arbeiders in de wijngaard (Matth. 19,30 - 20,16)*. De Slaven zijn de "arbeiders van het elfde uur", die als eersten hun loon zullen ontvangen.

Dit *geestelijk testament* van Konstantijn en Methodios bevat voor die tijd revolutionaire ideeën over gelijke rechten van volkeren en talen. Hier wordt ook het verband gelegd tussen een heilige taal en een heilige natie, waarbij het woord "natie" niet bedoeld is in nationalistische zin, maar in de universele betekenis van "de christelijke wereld". Bovendien wordt de bevoorrechte positie van de Slaven beklemtoond door de verwijzing naar de parabel van de arbeiders van het elfde uur en naar de hernieuwing van het Pinksterwonder.

Al deze ideeën werden overgeërfd door de Slaven en droegen bij tot het ontstaan van hun nationaal zelfbewustzijn. Maar vooral in Rusland werden ze met grote liefde gekoesterd en vormden ze de basis van het Russische messianisme.

De evolutie van de begrippen "heilige taal" en "heilige natie" in Rusland

1. Het Oudslavisch (Kerkslavisch) als heilige taal

Een taal die oorspronkelijk geschreven was in een alfabet, dat door God was geopenbaard, een taal die speciaal gecreëerd was om het goddelijk Woord te verspreiden en die door de liturgie was geheiligd, was dus een heilig medium, het medium van de orthodoxie. Daaruit volgde dat de Kerk het monopolie had over die taal, over de geschreven traditie, ja zelfs over de spelling. *Orthodoxia est orthographia* was ook al de leuze in Bulgarije in de 14de eeuw. Dit leidde tot een soort *taalkundige en literaire doctrine*, die eeuwenlang haar stempel drukte op de Russische literatuur en de godsdienstige mentaliteit.

Zeer opvallend is de *hyperconservatieve* houding t.o.v. het geschreven woord. Wie met Russische (of andere Slavische) handschriften vertrouwd is, wordt getroffen door de slaafsheid waarmee copiïsten hun model copieerden. Fouten werden gewoon overgenomen, zonder een poging ze te verbeteren. Men kan dit natuurlijk toeschrijven aan het lage intellectuele peil van de monniken, maar in de Slavische teksttraditie is er meer aan de hand. Vóór alles was er de grote schroom t.o.v. de autoriteit van het geschreven woord. Kritische zin was in dit geval zonde.

Typisch is ook de afkeer van en de argwaan tegenover *grammatica* en *retoriek*. Het Woord Gods was perfect en kon niet door menselijke technieken verbeterd worden. Op het Woord Gods paste men geen menselijke *grammatica* toe. Het moest niet opgesmukt worden met kunstgrepen, die van de heidenen afkomstig waren. Ook hier is er geen sprake van obscurantisme, maar van een logisch gefundeerde stellingname, gesteund op de Kerkvaders, precies die Kerkvaders uit de 4de eeuw, die zich verzetten tegen de "Helleense" retorica. De discussie tussen christianisme en paganisme, die in Byzantium in de 4de eeuw werd gevoerd⁹, vindt men duizend jaar later terug in Rusland in een totaal andere culturele context.

Kerkslavisch was niet alleen heilig maar ook *heilzaam*. De taal zelf leidde tot God. In de 18de eeuw nog beweerde de Russische filoloog Th. Polikarpov, dat het volstond Kerkslavisch te leren om orthodox te worden. Deze taal leerde men uiteraard ook niet met behulp van een *grammatica*, maar passief, door traag en veel te lezen.

De taal bepaalde het *literaire genre* en omgekeerd. Het was ondenkbaar dat het Kerkslavisch zou onteerd worden door het te gebruiken in

⁹ Zie hierover K. DEMOEN in dit nummer van *Tetradio*.

lichtere genres, zoals parodie, satire, laat staan in erotische literatuur. Deze genres verschijnen dan ook maar laat in de Russische letterkunde (einde 17de-18de eeuw) onder invloed van het Westen. Anderzijds mocht het "vulgaire" Russisch, *de taal die de duivel sprak*, niet aangewend worden voor geestelijke literatuur. De Russen zullen moeten wachten tot in 1819, om de Bijbel in de volkstaal te kunnen lezen.

De hyperconservatieve houding van de Kerk tegenover de geschreven traditie werd echter onhoudbaar vanaf de 15de eeuw, d.w.z. vanaf het ogenblik dat, na de val van Konstantinopel, Moskou de rol overnam van "behoeder van de orthodoxie". Het *Derde Rome* kon zich niet langer veroorloven om zich, in zaken als doctrine en liturgie, op foutieve boeken te steunen. Er gingen dus kritische stemmen op, die wezen op de dringende noodzaak om de liturgische boeken te herzien.

Eén van die eerste kritische stemmen was die van een *Griekse* monnik, die op een merkwaardige wijze in Rusland verzeild geraakt was. Zijn wereldlijke naam was Michail Trivolis, als monnik heette hij Maksimos; de Russen noemden hem gewoon **Maksim grek**. Hij werd geboren ca. 1470 in Arta als zoon van rijke ouders en ging later naar Italië studeren. Hij vertoefde lange tijd in Firenze in de kringen van grote humanisten, zoals Johannes Laskaris en Marsilio Ficino, en was ook bevriend met de boetepredikant Savonarola. Vervolgens trok hij naar Athos, werd er monnik in het Vatopediklooster en ontpopte zich tot een grote autoriteit in de theologie. Toen een gezantschap van de Russische vorst zich daar aandiende, op zoek naar een monnik die in Moskou een Grieks psalterium kon vertalen naar het Kerkslavisch, werd de geleerde Maksimos door de abt aangeduid, hoewel hij geen Kerkslavisch kende. Hij vertrok met de delegatie en zou Athos nooit meer weerzien. De vertaling van het psalterium duurt zeventien maanden; Maksim vertaalde de tekst van het Grieks naar het Latijn, en twee Russische tolken van het Latijn naar het Kerkslavisch. Wanneer de opdracht vervuld was, wilde Maksim terug naar zijn klooster, maar kreeg geen toelating; zijn eruditie was blijkbaar te kostbaar voor Moskou. Er wachtte hem reeds een nieuwe taak: de herziening van de vertaling van de liturgische boeken.

Intussen raakte Maksim echter verwickeld in allerlei kerkelijke perikelen. Op dat ogenblik woedde binnen de Russische Kerk een hevig conflict in verband met de rijkdommen en het grootgrondbezit van de kloosters, een conflict tussen de aanhangers van de Rijke en die van de Arme Kerk (dat zou uitlopen op een overwinning van de Rijke Kerk). Maksim koos openlijk de zijde van de "bezitslozen" en begon in open brieven de wantoestanden in de Russische Kerk aan te klagen. De gevolgen bleven niet uit: hij werd veroordeeld en in de ban geslagen. De officiële beschuldiging luidde

"heresie", omwille van enkele fouten in zijn psalmenvertaling en sommige betwistbare correcties van de liturgische boeken. Hij werd opgesloten in het klooster van Volokolamsk, het bolwerk van de Rijke Kerk, later in het beroemde Triniteitsklooster van Sergij van Radonež (tot voor kort *Zagorsk*). Drieëntwintig jaar leefde hij in gevangenschap, waaronder verscheidene jaren in de boeien, tot hij, op verzoek van Ivan de Verschrikkelijke, in vrijheid gesteld werd. In die periode schreef hij meer dan 300 werken in het Kerkslavisch, o.a. een biografie van Savonarola met het relaas van zijn executie. Op zijn naam staan ook belangrijke tractaten over vertaaltechniek en tekstkritiek.

Maksim introduceerde dus eigenlijk de moderne filologische methode in Rusland, maar op een ogenblik dat het daar totaal niet rijp voor was. Tijdens zijn leven bleef zijn invloed dan ook zeer beperkt, pas later zou zijn werk vrucht dragen. Hij stierf in 1556 en werd bijna onmiddellijk als een heilige vereerd. Het lot van Maksim Grek wordt door moderne auteurs beschouwd als een symbool: de manier waarop deze man werd verguisd, die het beste verpersoonlijkte van de post-byzantijnse cultuur, toont aan hoe ver Rusland was afgedwaald van zijn oorspronkelijke Byzantijnse erfenis¹⁰.

Pas een eeuw later zou de kritische geest van Maksim Grek vruchten afwerpen, echter niet zonder dramatische gevolgen voor de Kerk. Onder de ambitieuze patriarch Nikon (1652-1660) werd eindelijk ernstig werk gemaakt van de boekencorrectuur. Bovendien bleken ook bepaalde kerkelijke rituelen niet meer volledig te beantwoorden aan die van de Griekse ritus. De Russische patriarch zag in dat, indien hij zich in het buitenland wilde geloofwaardig maken als verdediger van de orthodoxie, hij zowel de boeken als het ritueel diende conform te maken aan die van de Griekse Kerk. *Ik ben een Rus*, besloot hij, *maar mijn geloof en mijn religie zijn Grieks*. Toen Nikon echter overging tot enkele kleine wijzigingen in het ritueel en het gebruik van de gecorrigeerde boeken in kerken en kloosters verplichtte, stuitte hij op het verzet van de lagere clerus en de gelovige massa. Voor het gewone volk dat de orthodoxie vooral langs de buitenkant kende, via de liturgie en de rituelen, was elke hervorming, hoe gering ook, een wijziging van de geloofsinhoud. Het conflict tussen de hervormingsgezinden en de conservatieven liep uit op een scheuring in de Russische Kerk (*Raskol*). Op het concilie van 1666-1667 werden de aanhangers van de oude ritus (*Oudgelovigen*) in de ban geslagen; later werden ze ook als burgers buiten de wet gesteld. Zware vervolgingen werden ingezet; de Oudgelovigen pleegden massaal zelfmoord of vluchtten naar de onherbergzame gebieden van Rusland, waar ze zich in gemeenschap-

¹⁰ D. OBOLENSKY, *Maximos the Greek*, p. 217.

pen organiseerden. De kerkelijke banvloek werd pas opgeheven in 1971. Het aantal Oudgelovigen bedraagt nu 2,5 miljoen in en buiten Rusland.

Eén van hun belangrijkste geestelijke leiders, aartspriester **Avvakum**, werd verbannen naar Siberië, opgesloten in een onderaardse kerker, en 15 jaar later (1682) met enkele aanhangers op de brandstapel verbrand. In zijn onderaardse kerker schreef hij het, na het *Igorlied*, boeiendste werk uit de Oudrussische literatuur, zijn *Autobiografie*, in een ongewoon mengsel van Kerkslavisch en volkstaal. Uit één van zijn brieven die hij eveneens vanuit zijn kerker schreef, citeer ik een passage die uitstekend het intellectuele klimaat in het Oudgelovigen-milieu illustreert. De brief is gericht aan een van zijn geestelijke dochters, Evdokia, die naar Avvakum's smaak een ongezonde belangstelling aan de dag legt voor "verheven kennis", zoals grammatica, retoriek en filosofie.

"Evdokia, Evdokia, waarom jaag je die duivel van trots niet weg? Jij domoor, grote, grote domoor! Jij kraai, waarom heb je een hoge tak nodig?... Voor grammatica en retorica heb je het verstand nodig van een Basileios de Grote, een Johannes Chrysostomos, een Athanasios van Alexandrië. En wat de Kerk van de dialectiek en de filosofie kon gebruiken, heeft ze binnengehaald, de rest heeft ze op de vuilnishoop gesmeten. Wie denk je dat je bent, meid zonder karakter? Ah meisje, was ik maar wat dichter bij je, ik zou je bij je haar trekken voor die grammatica!"¹¹

2. Het begrip "heilig volk" en zijn evolutie in Rusland

De Byzantijnen hadden een Bijbelse opvatting over de geschiedenis. De geschiedenis van de wereld maakte deel uit van de heilsgeschiedenis. De geschiedenis was de realisatie van een goddelijk plan, waarin Byzantium de hoofdrol speelde. De Grieken waren dus het uitverkoren volk; hun Rijk zou voortduren tot het einde der tijden. Deze "historiosofische" opvatting werd door de Slaven via de Byzantijnse kronieken overgenomen. De Russen hebben van bij het begin zichzelf als uitverkoren volk in de plaats van de Grieken gesteld. In de *Nestorkroniek*, onder het jaar 1093, lezen we, dat God het Russische volk meer heeft liefgehad dan de andere volkeren. Bovendien hebben ze de Cyrillomethodiaanse begrippen "heilige taal" en "heilig volk",

¹¹ Geciteerd bij B. USPENSKY, *The Attitude to Grammar and Rhetoric in Old Russia*, in: TACHIAOS, *The Legacy*, p. 490-91.

die oorspronkelijk op alle Slaven samen werden toegepast, van meetaf aan op zichzelf betrokken. Als laatst bekeerden onder de Slaven, waren zij "de arbeiders van het elfde uur" en dus door God voorbestemd om de eersten te worden.

Bij de val van Konstantinopel werd de verwachting dat het Byzantijnse Rijk eeuwig zou duren, brutaal verijdeld. Het was een schok voor de hele Slavische wereld. De Russen reageerden echter met gemengde gevoelens: was dit niet een verdiende straf van God voor het verraad dat Konstantinopel had gepleegd door, op het concilie van Firenze, de Unie met Rome aan te gaan? Na 1453 keerde Moskou, dat de Unie niet had ondertekend, zich dus resoluut af van het patriarchaat van Konstantinopel. Van dan af ging het zichzelf beschouwen als laatste bolwerk van de orthodoxie en als rechtmatige erfgenaam van de Byzantijnse theokratie. Grootvorst Ivan III (1462-1505) nam de rol van de Byzantijnse keizer over als hoofd van de orthodoxe christenheid en nam daarbij ook zijn politieke functie over. Hij noemde zich voortaan *tsar*, d.w.z. *καῖσαρ*, en *samoderžec*, d.w.z. *αὐτοκράτωρ* of *heerser bij Gods genade*. Bovendien huwde hij met de nicht van de laatste Byzantijnse keizer, Zoë Palaeologina. De Russische tsaar nam ook geen genoegen meer met zijn stamboom die terugging op de eerste vorst van Rus', de Skandinaviër Rjurik. Hij liet een valse genealogie ontwerpen die de Rjurikiden rechtstreeks liet afstammen van de Romeinse keizer Augustus. In deze historische context ontstond de ideologie *Moskou het Derde Rome*. Ze werd voor het eerst geformuleerd en gepropageerd door Filofej, een monnik uit Pskov (16de e.). We citeren een beroemde passage uit een van zijn brieven aan Vasilijs III (opvolger van Ivan III en vader van Ivan IV, de Verschrikkelijke):

U moet weten, Sire, dat alle christelijk-orthodoxe koninkrijken nu verenigd zijn in uw tsarendom. U bent de enige tsaar van de christenen over heel de wereld. Alle christelijke rijken zijn vergaan... De twee Rome's zijn gevallen, maar het derde staat er en een vierde zal er nooit komen. Want na het Derde Rome komt het Rijk Gods.

Deze ideologie, die in kerkelijke kringen een grotere invloed had dan in politieke, was de laatste triomf van de Byzantijnse invloed in Rusland. Vanaf het einde van de 15de eeuw en vooral onder Ivan IV (1533-1584) groeide Rusland weg van de Byzantijnse wereldvisie en evolueerde naar een eng, zelfvoldaan Moskovitisch nationalisme. Het begrip *Moskou het Derde Rome* werd verengd tot *Heilig Rusland*.

Toch was de idee "Moskou het Derde Rome" niet dood. Bij het schisma in de Russische Kerk in 1666 werd ze weer zeer actueel. De Oudgelovigen namen haar zelfs ernstiger dan de ontwerper ervan ooit had bedoeld. Want toen Filofej schreef: *het Derde Rome staat er en een vierde zal er nooit komen*, bedoelde hij in feite dat Moskou als het Derde Rome eeuwig zou bestaan. Maar de Oudgelovigen zagen de zaken anders: zij meenden dat, door de Griekse hervormingen van Nikon, de Russische Kerk op haar beurt de orthodoxie had verraden en dat dus ook het Derde Rome gevallen was. En aangezien er nooit een vierde zou komen, betekende dit dat het einde van de wereld was aangebroken. De Antichrist was reeds verschenen in de persoon van Nikon. Ze verwierpen dus het Russische imperium, met zijn afvallige patriarch en tsaar, als ketters en gingen op zoek naar het messianistische Godsrijk op aarde uit de "profetie" van Filofej. Dat verklaart hun grote belangstelling voor de Apokalyps en voor eschatologische apokriefen.

Men zou kunnen zeggen dat de afscheuring van de Oudgelovigen een hyperconservatieve, religieus-nationalistische reactie was tegen elke vreemde invloed op de orthodoxie. Een gelijkaardige kloof tussen conservatieven en vernieuwers ontstond ook in de 19de eeuw, binnen de Russische intelligentsia, tussen de zogenaamde *slavofielen* (de verdedigers van het Oude Rusland) en de *zapidniki* (westersgezinden). Deze laatsten vonden dat Rusland zich meer moest openstellen voor Westerse ideeën, wilde het zijn grote materiële en intellectuele achterstand inhalen. De slavofielen meenden dat Rusland een eigen geaardheid had en een andere historische weg moest gaan dan het Westen. Het echte Rusland was het Rusland van vóór Peter de Grote. De Griekse orthodoxie maakte wezenlijk deel uit van die Russische aard. Precies binnen deze conservatieve, religieus-nationalistische beweging der slavofielen ontwaakte de oude droom van Ruslands bijzondere zending, het Russische messianisme. Het kreeg opnieuw, zoals ten tijde van Konstantijn en Methodios, een panslavisch en zelfs universeel karakter. Volgens Chomjakov (1804-1850), was het de taak van Rusland om de mensheid te bevrijden van de valse evolutie die de wereld volgde onder de verpletterende invloed van het rationalistische en materialistische Westen. Dostojevskij tracht dan weer de ideeën van de slavofielen en de *zapidniki* te verzoenen in een eigen, algemeen-menselijke en universele visie op de roeping van de Russen als "God-dragend" volk. Deze visie heeft hij vooral in zijn *Dagboek van een schrijver* in vele geëxalteerde passages uiteengezet.

Ja, de bestemming van de Russische mens is ongetwijfeld aleuropees en alwereldlijk. Een echte Rus worden ... betekent misschien alleen maar

... een broeder van alle mensen worden, een almens als u wil. O, onze hele tegenstelling tussen slavofielen en westersgezinden is alleen maar één groot misverstand ... Voor een echte Rus is Europa en de lotsbestemming van de hele arische stam even dierbaar als Rusland zelf, ... omdat onze lotsbestemming juist in de alwereldlijkheid ligt ... De voornaamste tegenwerping is dat dit alles tamelijk verwaand klinkt: "Zouden wij, zou ons arme, onontwikkelde land zo'n bestemming hebben? Zouden wij voorbeschikt zijn de mensheid een nieuw woord¹² te verkondigen?" Maar spreek ik soms over economische roem, over de roem van het zwaard of van de wetenschap? Ik spreek alleen over de broederschap der mensen, ik zeg alleen dat het Russische hart misschien meer dan dat van alle andere volken is voorbestemd tot alwereldlijke, almenselijk-broederlijke vereniging...¹³.

Van het religieuze messianisme van de slavofielen naar het communis-tische ideaal van de wereldrevolutie en de verwezenlijking van een *atheistisch* paradijs op aarde, was maar een kleine stap. De filosoof **Berdiaev** (1874-1948) heeft dit op een schitterende manier beschreven in zijn *Waarheid en leugen van het communisme*. En nauwelijks is ook dit rijk gevallen, of Rusland toont opnieuw zijn januskop: de ene helft kijkt reikhalzend naar de materiële vervorwenheden van het Westen, de andere nostalgisch naar het Oosten en koestert alweer de oude utopieën...

Tenslotte dringt zich, in het bijzonder voor Rusland, een delicate vraag op die sedert de 19de eeuw veel denkers en geleerden heeft beziggehouden: *Is de Byzantijnse invloed in Rusland een stimulans geweest of eerder een rem?* De eerste die grondig over het probleem heeft nagedacht en die het besef van de eigen Russische geaardheid bij de volgende generaties heeft wakker geschud, is **Čaadaev** (1794-1856), de (later tot het catholicisme bekeerde) spirituele vader van de *zapadniki*. Volgens hem was het "Byzantijnse juk" de oorzaak van de trage intellectuele ontplooiing van Rusland. Byzantium had Rusland afgesneden van de invloed van het catholicisme, terwijl precies het catholicisme aan het Westen grote spirituele waarden had gegeven, zoals plichts- en rechtvaardigheidsgevoel, wet en orde. Hij zag zijn

¹² Met deze mysterieuze uitdrukking bedoeld hij, zoals uit andere passages blijkt, de Griekse orthodoxie.

¹³ *Verzamelde werken*, bd. 10, p. 593-94.

Russische identiteit (sa "russité") dan ook bijzonder pessimistisch in:

... nous n'avons jamais marché avec les autres peuples; nous n'appartenons à aucune des grandes familles du genre humain; nous ne sommes ni de l'Occident ni de l'Orient. (...) Nous autres, venus au monde comme des enfants illégitimes, sans héritage, sans lien avec les hommes qui nous ont précédés sur la terre... Nos souvenirs ne datent pas au-delà de la journée d'hier; nous sommes, pour ainsi dire, étrangers à nous-mêmes. (...) C'est une conséquence naturelle d'une culture toute d'importation et d'imitation. Il n'y a point chez nous de développement intime, de progrès naturel... Nous grandissons, mais nous ne mûrissons pas (...) ... un certain aplomb, une certaine méthode dans l'esprit, une certaine logique nous manquent à tous. (...) Les meilleures idées, faute de liaison et de suite ... se paralysent dans nos cerveaux. (...) ... c'est l'étourderie d'une vie sans expérience et sans prévision... (...) Solitaires dans le monde, nous n'avons rien donné au monde, nous n'avons rien pris au monde, nous n'avons pas versé une seule idée dans la masse des idées humaines; nous n'avons en rien contribué aux progrès de l'esprit humain, et tout ce qui nous est revenu de ce progrès, nous l'avons défiguré.¹⁴

Ook door modernere denkers werd vaak gewezen op het verlamdende en steriliserende effect van de Byzantijnse invloed, zelfs door grote bewonderaars van de Byzantijnse cultuur. G. Florovsky, één van de beste specialisten van de Russische cultuur, schrijft:

Het oude Rusland schijnt in de ban te zijn geweest van de perfectie, het voltooide karakter en de harmonie van de Byzantijnse beschaving, en erdoor verlamd geweest te zijn.

De oorzaak daarvan meent Florovsky te moeten zoeken in het feit dat de Russen de erfenis van de *antieke* cultuur hebben moeten ontberen:

¹⁴ Uit de eerste en de heftigste van zijn (in het Frans geschreven) *Lettres philosophiques* (zie *Bibliografie* onder Tchaadaev), p. 48-56. De publicatie van de Russische vertaling van deze brief in het tijdschrift *Teleskop* (1836), sloeg in Moskou in als een bom. Op bevel van tsaar Alexander I werd het tijdschrift opgedoekt, de uitgever verbannen en Čaadaev krankzinnig verklaard en onder medische bewaking geplaatst. Een jaar later schreef hij zijn meer gematigde *Apologie d'un fou*. Volgens N. Berdaev was heel de latere Russische geschiedfilosofie slechts een antwoord op de bewuste brief van Čaadaev.

Door het feit dat de Russen de Griekse klassieke erfenis niet hebben ontvangen, verwierven ze ook niet de Griekse exploratiegeest, die Byzantium altijd zoekende en onrustig heeft gehouden, in constante spanning en vernieuwing. De Russen ontvingen de Byzantijnse verworvenheden, maar niet de Byzantijnse zoekende geest. Zo konden ook de Byzantijnse verworvenheden niet levendig gehouden worden.¹⁵

Jeannine VEREecken

¹⁵ *The problem of old Russian Culture*, p. 6-10.

Een selectie uit de omvangrijke literatuur:

- BERDIAJEV, N., *Het Russische denken in de 19e en 20e eeuw. Aspecten en perspectieven* (bewerkt door S. Van Praag). Amsterdam, 1947.
- IDEM, *Waarheid en leugen van het communisme*. Vert. H. Buys. Rotterdam, 1935.
- BERKENKOPF, G., *Welterlösung ein geschichtlicher Traum Russlands. Darstellung und Dokumentation*. München, 1962.
- DOSTOJEWSKI, F.M., *Verzamelde werken, 10. Dagboek van een schrijver*. Vert. P. Rodenko. Amsterdam, 1972.
- DUJČEV, I., *Medioevo bizantino-slavo*. Vol. I: *Saggi di storia politica e culturale*. Vol. II. *Saggi di storia letteraria*. Roma, 1965-1968. (= *Storia e letteratura raccolta di studi e testi*, 102 en 113)
- IORGA, N., *Byzance après Byzance*. Bucarest, 1971.
- JAKOBSON, R., *Selected Writings, VI. Part One: Comparative Slavic Studies. The Cyrillo-Methodian Tradition*. Ed. S. Rudy. Berlin, New York, Amsterdam, 1985.
- DVORNÍK, F., *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague, 1933.
- FLOROVSKY, G., *The problem of old Russian Culture*, in: *Slavic Review*, XXI (1962), p. 1-17.
- OBOLENSKY, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*. London, 1971.
- IDEM, *Byzantium and the Slavs: collected studies. With a preface by I. Dujčev*. London, Variorum Reprints, 1971.
- IDEM, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London, Variorum Reprints, 1982.
- IDEM, *Maximos the Greek*, in zijn: *Six Byzantine Portraits*. Oxford, 1988, p. 201-219.
- PASCAL, P., *Avvakum et les débuts du raskol. La crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*. Ligugé, 1938.
- IDEM, *La vie de l'archiprêtre Avvakum écrite par lui-même*. Traduite du vieux russe en français avec introduction et commentaire. Paris, 1938.
- PICCHIO, R., *The Impact of Ecclesiastic Culture on Old Russian Literary Techniques*, in: *Medieval Russian Culture*. Ed. H. Birnbaum and M.S. Flier. Berkeley, Los Angeles, London, 1984, p. 247-279.
- IDEM, *Letteratura della Slavia ortodossa (IX-XVIII sec.)*. Bari, 1991.
- SCHAEDEER, H., *Moskau das Dritte Rom. Studien zur geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt*. Darmstadt, 1957.
- ŠEVČENKO, I., *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*. Cambridge, Napoli, 1991 (= *Renovatio*, 1).
- SOULIS, G.C., *The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs*, in: *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), p. 21-43.
- TACHIAOS, A.-E., *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the Intern. Congress on the Millennium of the Conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki 26-28 nov. 1988*. Thessaloniki, 1992.
- TCHAADAEV, P., *Lettres philosophiques adressées à une dame*. Présentées par F. Rouleau. Paris, 1970.
- TSCHIZĚWSKIJ, D. *Russische Geistesgeschichte*. München, 1974².
- THOMSON, F.J., SS. *Cyril and Methodius and a mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Medieval Theories of Sacred Languages*, in: *Analecta Bollandiana*, 110 (1992), p. 67-122.